

"עליית הנוער" – 1932-1939

הידרדרות המצב בגרמניה בתחילת שנות השלושים בעקבות המשבר הכלכלי והאנטישמיות המתגברת מחד גיסא, והמעצורים הפסיכולוגיים והמעשיים בפני עלייתם של מבוגרים בעלי משפחות מאידך גיסא, היו הרקע לצמיחת רעיון עליית הנוער, שיזמה רחה פרייאר. בדעתה של פרייאר היה לארגן את עלייתם של ילדים לפני הוריהם, כדי שייתחנכו בארץ במסגרות פנימייתיות וחלוציות. בכך יינצלו מן העתיד הקודר הצפוי להם בגרמניה של שנות השלושים, ובטווח הרחוק יותר ימריצו אולי את הוריהם לעלות בעקבותיהם ויוכלו לסייע בקליטתם.¹

הצעדים הראשונים לארגון עליית נוער מגרמניה לארץ ישראל נעשו אפוא בברלין עוד לפני עליית הנאצים לשלטון. בסיועו של שליח "החלוץ" בגרמניה, אנצו סירני, יצרה פרייאר ב-1932 קשר עם הסתדרות העובדים הכללית ועם כמה ממשקי העובדים בארץ ישראל, שגילו עניין בקליטת נוער יהודי מגרמניה. בו בזמן החלו בברלין הכנות להקמתה של "האגודה לסיוע לנוער היהודי" (Juedische Jugendhilfe). אגודה זו נועדה לעשות נפשות לרעיונותיה של פרייאר, ולגייס את האמצעים הדרושים למימושם. ישיבת היסוד שלה התקיימה בתחילת פברואר 1933.² בארץ התקבל הרעיון בתחילה כהסתייגויות וחששות, על רקע קשיי הקליטה הצפויים ועל רקע המחסור במוסדות מתאימים לקליטת נוער. ואולם עוד בשלהי 1932 אורגנה בברלין קבוצה בת 25 נערים ונערות, שנשלחו להתחנך בפנימיית כפר הנוער בן-שמון. את חברי הקבוצה בחר "האיגוד היהודי לסיוע ליתומים" (Juedische Waisenhilfe), שנוסד כנציגות של בן-שמון בגרמניה בשנת 1926.³ לאחר פרוץ המשבר ב-1933 החל כפר הנוער לקלוט גם ילדים בני משפחות אמידות,

1 תזכיר, ככל הנראה של רחה פרייאר, על הקמת "בית חלום" ומittleren Schule להכשרת נערים-עולים בארץ, בלא תאריך (ככל הנראה מתחילת 1933), ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ) A.256 / 4 / 1.

2 פרוטוקול ישיבת היסוד של האגודה לסיוע לנוער היהודי, 5.2.1933, שם, A.256 / 2. בסקירתו של ג. גרוס על ראשיתה של עליית הנוער ב"ספר עליית הנוער" (בעריכת ברכה חכם, ירושלים תש"א ולהלן: ספר עליית הנוער), עמ' 83 ואילך, יש שיבושים ואי-דיוקים, הן בפרטים הנוגעים לעליית הנוער עצמה והן באלה המתייחסים לרקע הכללי (כמו, למשל, ציון תאריך עלייתו של היטלר לשלטון כ"5 במרס 1933").

3 רפאל גת, "מפעל עליית הנוער 1933-1939", קתדרה, מס' 37, ספטמבר 1985, עמ' 149-151 (להלן: גת); רות כונרי, השלחת, תל אביב 1973 (להלן: כונרי), עמ' 178-179.

שהוריהם ביקשו להוציאם במהירות מגרמניה.⁴ באותה עת החלה האגודה לסיוע לנוער יהודי בהרכבתה ובהכנתה של קבוצת נערים ראשונה מבין הניכיי תנועות הנוער, בהדרכתו של חנוך ריינהולד.⁵ פרייאר עצמה יצאה לארץ ישראל להדק את הקשר עם ההסתדרות ועם המשקים, ואנצו סירני הוסיף לעשות נפשות לרעיון בברלין, אליה שב באפריל 1933.⁶

העלאתו של נוער הייתה בגדר השקעה לטווח ארוך. לפי שעה נדרשו משאבים רבים להוצאות הדרך ובמיוחד כדי להכתיח לנוער רמת חינוך וקיום נאותה – תנאי הכרחי כדי לשכנע את ההורים שיסכימו לעליית ילדיהם במסגרת זו. מדובר היה בדרך כלל בהורים בני המעמד הבינוני, שלא היו מסתפקים בסטנדרטים שהיו מקובלים במוסדות הפנימייתיים בארץ, שקלטו את יתומי הפוגרומים ממזרח אירופה בתחילת שנות העשרים.

לימים הפכה שאלת זכות היוצרים על מפעל עליית הנוער עניין לפולמוס ממושך בין רחה פרייאר מצד אחד להנרייטה סאלר וגיאורג לנדואר מן הצד האחר, פולמוס שהדיו הגיעו עד לערכאות – תחילה בבית דין הכבוד של התנועה הציונית, ולאחר מכן בבית משפט מחוזי בישראל.⁷ אין ספק שפרייאר הייתה הראשונה שיזמה – למרות הסתייגות הממסד הציוני בגרמניה והמוסדות בארץ – את העלאתם של נערים לארץ לפני הוריהם ואת חינוכם כאן במסגרת פנימייתית-חלוצית,⁸ והנרייטה סאלר עצמה הכירה בעוכרה זו.⁹ ואולם ברור גם, שתרגומו של הרעיון למציאות, הקמתו של מפעל עליית הנוער בארץ, הרחבתו לקליטת אלפים ועיצוב דרכו החינוכית – כל אלה היו בראש ובראשונה פרי מאמציה של הנרייטה סאלר. בסערת הפולמוס על חלקן של שתי הגבירות נשכה האיש שהיה הראשון שתרגם את רעיונה של פרייאר לשפת המעשה ושהפכו למפעל לאומי מקיף – הלא הוא חיים ארלוזורוב, או ראש המחלקה המדינית של הסוכנות. כמה חודשים לאחר הירצחו החלה סאלר להגשים את תכניתו, ומפעל עליית הנוער הפך לאחד הרכיבים העיקריים של התשובה הציונית למשבר יהדות גרמניה בעקבות עליית הנאצים לשלטון.

עם ראשית ההיערכות לקליטת גל העלייה הגדול מגרמניה, תפסה שאלת עליית הנוער מקום מרכזי בתכניות הציוניות. ההערכה המקובלת הייתה, כי הארץ תתקשה לקלוט את הדרור המבוגר של יהודי גרמניה, ועליה לקלוט בעיקר צעירים, שאפשר להסב את מקצועותיהם. על אלה אפשר להוסיף ילדים ונוער, שיתחנכו בארץ

- 4 מכתב כפר הנוער בן-שמן אל מנהל מחלקת העלייה הממשלתית, 6.4.1933, ומכתבו של ודנר סנטור אל מינרל (פקיד במחלקת העלייה הממשלתית), 11.4.1933, אצ"מ 56/3322.
- 5 א. סימנוסון, "איך הורכבה הקבוצה הראשונה", ספר עליית הנוער, עמ' 118-119.
- 6 בונדי, עמ' 193.
- 7 ראה על כך חומר באצ"מ 1/4/256, 2/4/256, 9-1/256.
- 8 תזכיר של רחה פרייאר על ראשית עליית הנוער, בלא תאריך, שם, 93/125.
- 9 הנרייטה סאלר אל רחה פרייאר, 8.6.1939, שם, 84/125.

ויוכשרו לחיי עבודה וחלוציות, דבר שיבטיח את קליטתם בה לכשיתבגרו.¹⁰ בעת ביקורו בגרמניה במאי 1933 ניסה ארלוזורוב, בין שאר העניינים שבהם טיפל, לבחון את יחסם של הציונים הגרמנים לרעיון עליית הנוער, שכן טבעי היה שאלה יגלו יתר פתיחות לרעיון מחוגי המתבוללים. ארלוזורוב ביקש לעמוד על מידת ההיענות הצפויה לרעיון מצד ההורים. הוא מצדו הציג את אפשרויות הקליטה והחינוך במסלולים השונים: בתי ספר פנימייתיים, שהיו מעטים במספר ויקרים יחסית; בתי ספר בהתיישבות העובדת, שלדבריו יכלו לקלוט מיד 600 עד 700 תלמידים-עולים, שהוריהם יצטרכו לשאת בהוצאות קיומם וכן לשלם שכר לימוד בשיעור לא גבוה, וכן כפרי נוער. לדעתו, ניתן היה להקים בארץ עוד עשרה כפרי נוער על פי דוגמת בן-שמן, ולקלוט בהם בין אלפיים לארבעת אלפים בני נוער, שבנוסף ללימודים עיוניים יוכשרו בהם לחקלאות ולמלאכות אחרות.¹¹

עליית נוער ללא מבוגרים הייתה מעוגנת בתקנות העלייה של ממשלת ארץ ישראל כמסגרת קטגוריה B, שהתייחסה לעליית תלמידים, סטודנטים ובחורי ישיבות. בתחילה נראה היה, כי ניתן לבלול בקטגוריה זו גם את הנוער שיעלה מגרמניה כמסגרת החדשה; אולם מספר הנערים שארלוזורוב חזה שיעלו כמסגרת זו חרג בהרבה מן המקובל עד אז, וברור היה לו, שיהיה עליו להשיג את הסכמת הממשלה להרחבת המסגרת. ארלוזורוב שוחח על כך עם מיניסטר המושבות, קונליף-ליסטר, בדרכו חזרה מגרמניה לארץ ישראל, והאחרון הפנה אותו לנציב העליון.¹² ביומו האחרון עוד הספיק ארלוזורוב לשוחח עם ווקופ על עניין הקצבת הרשימות לעליית הנוער, שעה שהשניים ביקרו בבן-שמן.¹³

על אפשרויות הקליטה בארץ באותה תקופה אפשר ללמוד מחוזר שהפיץ המשרד הארצישראלי בכרליון. בחוזר נמסרו נתונים מפורטים על מוסדות החינוך הבאים בחשבון לקליטת ילדי עולים ועולים בוגרים יותר: פורטו מסלולי ההוראה, הדרישות מן התלמידים, תנאי הקבלה, שכר הלימוד ותנאי התשלום, וכן אפשרויות הסיוע והמלגות. בין המוסדות שצוינו היו: האוניברסיטה העברית בירושלים, הסמינרים של “מזרחי” למורים ולמורות, סמינר בית הכרם של דוד ילין בירושלים, בית הספר הריאלי “תחכמוני” בתל אביב, בית הספר הריאלי בחיפה, בית הספר החקלאי “מקווה ישראל” וכפר הנוער בן-שמן.¹⁴

מלכתחילה היה ברור שקליטת העלייה מגרמניה תחייב הרחבה מהירה של רשת החינוך הקיימת על כל מרכיביה. מספרם של ילדי העולים היה צפוי להיות גדול

10 ארתור הנסקה אל מרטין רוזנבלט, 24.4.1993, שם, L13 / 138.

11 ארלוזורוב בראיון ל-*Juedische Rundschau*, 23.5.1933.

12 רשימה של זליג כרדצקי על פנישת ארלוזורוב עם סר פיליפ קונליף-ליסטר, 1.6.1933, אצ"מ S25 / 9706.

13 יוסף שפירא, חיים ארלוזורוב, תל אביב 1975, עמ' 278.

14 Chinuch – תזר המשרד הארצישראלי בכרליון על מוסדות חינוך בארץ ישראל, יוני 1933, אצ"מ S49 / 460.

יותר מבכל גלי העלייה הקודמים, וקליטתם המהירה והמסודרת במוסדות חינוך הייתה חיונית כדי לאפשר להורים להיקלט במהירות בעבודה. מנחם אוסישקין, שעמד בראש ועדת המשנה לחינוך של הוועד היישובי המאוחד לקליטת יהודי גרמניה בארץ ישראל, שהוקם במאי 1933, ריווח למליאת הוועד, "שבכיתות הקיימות אפשר עוד לסדר אלף ילדים בלי הוצאות נוספות, ובהוצאה של 3,500 לא"י עוד אלף ילדים." באותה ישיבה גם דנו על פתיחת בית ספר למלאכה ובתי ספר מקצועיים, על הרחבת המוסדות הקיימים, על הקמת מוסד חינוכי גדול במסגרת הסמינר של ילין בירושלים, על הרחבת היקף הפעולה של האוניברסיטה והטכניון, וגם על כל השאלות הסוציאליות הכרוכות בהעברת ילדים מגרמניה לארץ ישראל.¹⁵ הכנת התכניות המפורטות הוטלה על הוועד המנהל של מערכת החינוך של כנסת ישראל. מנהל מחלקת החינוך, ד"ר יוסף לוריא, דיווח כעבור חודש, כי מוכנות עמו תכניות לקליטתם של 2,500 עד 3,000 ילדים במערכת הקיימת, למזן גן הילדים ועד לכית הספר התיכון, וכן כי מחלקתו ממשיכה בעיבוד תכניות לקליטתם של כאלפיים בני נוער במוסדות להכשרה מקצועית.¹⁶ במקביל נידונו הצעות שונות לקליטתם של ילדי העולים במערכת החינוך היישובית, כגון הקמתם של מוסדות חינוך חדשים (כמו חוות הלימוד בתלפיות שבירושלים) והתאמתם של מוסדות ותיקים לצרכים החדשים (כמו כפר-ילדים – בית היתומים החקלאי שליד עפולה, שננטש שנתיים קודם לכן ועתה הוצע לחדשו כפנימייה לקליטת ילדי עולים בפיקוחו של בית הספר הריאלי בחיפה).¹⁷

אולם היזמה העיקרית התמקדה בניסיון להביא לכלל מימוש את רעיונותיה של רחה פרייאר. קיבוץ עין חרוד עמד זה כבר בקשר ישיר עם רחה פרייאר ועם אגודתה בברלין. עתה החלו דנים ביישוב בהקמת חבר נאמנים מורכב מאנשים בעלי שם ומעמד, שיקנו למפעל אופי ממוסד ושחברותם בו תקל על ההורים בגרמניה להתגבר על חששותיהם וספקותיהם הטבעיים מפני שליחת ילדיהם לארץ. ההסתדרות – אליה פנתה פרייאר זה כבר – מיהרה להירתם לעניין, מתוך כוונה שהנוער העולה ייקלט ויתחנך במשקים. יוסף אהרונוביץ קרא להקים גוף הסדרותי מיוחד לטיפול בעליית הנוער ולקליטתו בקיבוצים, ודרש כי הקרן הקיימת תקצה שטחי קרקע והמוסדות הלאומיים ייסרו קרן להחזקת הילדים ולמימון הקמת המבנים הדרושים.¹⁸

זלמן רובשוב חשש למעמדה של ההסתדרות אם גורמים נוספים יעסקו בקליטת ילדים, וההסתדרות ניסתה אפוא להתחיל בהקמת מנגנון לעליית נוער ולקליטתו,

15 פרוטוקול ישיבת הוועד היישובי המאוחד לקליטת יהודי גרמניה בארץ ישראל, 8.6.1933, שם, J14 / 18.

16 ד"ר יוסף לוריא אל הוועד היישובי המאוחד, 13.7.1933, שם, 1 / J14.

17 תזכיר הוועדה להקמתו מחדש של כפר הילדים אל חבר הנאמנים ליישוב יהודי גרמניה בארץ ישראל, לונרן, 8.6.1933, שם, L51 / 520.

18 ראה רשימתו של יוסף אהרונוביץ ב"דבר", 4.5.1933.

שישען על הקיבוצים. בדיון שהתקיים ביוני 1933 בוועד הפועל של ההסתדרות אמר רובשוב:

כל זמן שדיברו על 60 ילד זה לא היה מפעל הסתדרותי כללי ואלא של עין חרוד בלבד, אבל כשמדברים על 1,500 ילד העניין נעשה הסתדרותי כללי. [...] מדברים על קליטה על ידי המשקים, ולא על ידי הקיבוצים שאין להם משקים ושמדיין לא עלו על הקרקע. אנחנו צריכים לבחור בקוראטוריון [חבר נאמנים], אשר יופיע כאורגאן אחראי כלפי מי שיצטרך לפנות אליו [...]. יש לבנות את הקליטה על הורים שיכולים לשלם. לא צריכים לדבר רק על ילדים בגיל הנוער, אלא גם על גיל יותר רך.”

ואולם באותו דיון נשמעו גם הסתייגויות. היו דוברים שחששו מנטילת אחריות כה גדולה לקיומם ולחינוכם של נערים שמשפחותיהם אינן בארץ. עדה פישמן, למשל, הזהירה כי “מתבוללים לא ישלחו את ילדיהם למשקיננו. במשקים שלנו מצב החינוך כזה, שאין אפשרות שנקלוט את כל הילדים [שיגיעו לארץ]. לא לכל קיבוץ ולא לכל מושב אפשר להכניס ילדים. העמדה לעניין היא יותר מדי קלה. נקיבוצים יש הפקרות.” דבריה חוללו סערה גדולה וגררו תגובה חריפה מצד כמה חברים. לאחר מכן הסביר אליהו גולומב, כי לא מדובר על כך שרק המשקים יקלטו את הילדים-העולים, “אם כי אנחנו היחידים שיכולים לקלוט באופן מאורגן.” הוא הזהיר, שאם ההסתדרות לא תתחיל לפעול בהקדם, יטלו אחרים את המפעל על עצמם.¹⁹ נושא החינוך הפנימייתי עורר ספקות גם בקרב חברי ההנהלה הציונית בלונדון. הללו חששו מתגובתם של החברים הלא-ציונים בוועדת ההקצבות של הקרן הבריטית המרכזית למען יהודי גרמניה – מקור המימון העיקרי לקליטת העלייה מגרמניה באותה תקופה, ולא היו בטוחים שיצליחו לשכנעם להסכים לתכנית ולממנה. חבר ההנהלה זליג ברודצקי ביקש פרטים על מוסדות החינוך שבהם דובר ורמו, כי ללונדון הגיעו שמועות על האופי ה”קומוניסטי” של אחרים ממוסדות החינוך בארץ ישראל.²⁰

עד לסוף יוני 1933 כבר עמדה על הפרק שורה של הצעות קונקרטיות מטעמם של מוסדות חינוך שונים, שהציעו לקלוט נערים ונערות מגרמניה וביקשו לשם כך מימון מכספי העזרה שנאספו למען קליטת יהודי גרמניה בארץ.²¹ בתזכיר מסכם,

19 פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 12.6.1933, ארכיון הוועד הפועל של ההסתדרות.

20 ברודצקי אל ליאו הרמן, 26.6.1933, אצ”מ S25 / 9705.

21 ההצעות כללו, בין השאר, תכנית להקים מחדש את כפר הילדים בעמק יזרעאל, והצעה לקלוט 100 ילדים בכך-שמן; האגודה לסיוע לנוער היהודי כברליו הגישה תכנית לקליטתם של 120 בני נוער בעין חרוד וככמה קיבוצים נוספים, ובית הילדים “האבה” כברליו הציע להעלות לארץ 50 מתגביו ולשכנם במוסד פנימייתי שיוקם כפרברי תל אביב.

שהוגש לוועדת ההקצבות כלונדון, הציע מנהל בנק אפ"ק, ויגמנרד הופיין, לממן מיד את קליטתם של 400 ילדים בכל המוסדות הללו ולשריין סכום כסף נוסף לקליטת 600 ילדים במוסדות חדשים ובקיבוצים, לאחר שתושלמנה התכניות המפורטות לכך.²²

על אף הספקות וההתלבטויות, אם על המוסדות לקבל על עצמם את האחריות למפעל, ואם יש די מקומות ואמצעים להבטיח את קליטתם הנאותה של בני הנוער העולים בארץ, הייתה עליית הילדים והנוער הסעיף הראשון בתכנית הפעולה לקליטת העלייה מגרמניה שהגישה הסוכנות לוועדת ההקצבות ביולי 1933. הסוכנות ביקשה מהקרן הבריטית המרכזית מימון להעלאתם של 500 ילדים עד מרס 1934. 200 מן הילדים ייקלטו על פי התכנית בכפרי נוער, 150 – בקיבוצים, ועוד 150 יפוזרו במוסדות שונים בעיר ובכפר.²³ הייתה זו תכנית שהכינה "קבוצת העבודה למען עליית ילדים ונוער" שהוקמה בינתיים בכרלין (פירוט להלן). בנוסף לפעולות גיוס הכספים בגרמניה, פנתה ועדת החינוך של הוועד היישובי המאוחד למוסדות בינלאומיים, שעיסוקם סיוע לילדים, וביקשה את תמיכתם במפעל.²⁴

לכך ממימון, היה צריך לראוג להקצאת רשיונות עלייה לנערים העולים במסגרת קטגוריה B. הנרייטה סאלד, שבשלב זה כבר החלה לרכז בידה את הטיפול בקליטת ילדים-עולים בארץ מתוקף תפקידה בוועד הלאומי, ביררה את המצב המשפטי והמנהלי עם מחלקת העלייה של הסוכנות ומצאה, כי הממשלה תובעת, כתנאי למתן רשיונות מסוג זה, ערבויות להבטחת קיומם של התלמידים. ערבויות כאלה יכלו לתת מוסדות חינוך פנימייתיים, גורמים ציבוריים מוכרים כמו הסוכנות והוועד הלאומי, או בנקים ומוסדות כספיים אחרים שהוכרו על ידי הממשלה. עד אז לא הונהגו הקלות כלשהן בקליטת תלמידים מגרמניה, ומחלקת העלייה של הסוכנות הציעה לבקש את הרשיונות על יסוד ערבות כוללת של הוועד הלאומי.²⁵ הנרייטה סאלד פנתה אפוא לנציב העליון, אך עד מהרה גילתה, שהממשלה לא מיהרה להעניק את הרשיונות המבוקשים ולא הסתפקה בערבות כללית, ואף לא הייתה מוכנה בשלב ההוא להגדיל את מספר המוסדות הרשאים להעניק ערבויות ולכלול בהם את הקיבוצים.²⁶

בהשתרלותו של ורנר סנטור, חבר הנהלת הסוכנות שפעל בקיץ 1933 בגרמניה

22 תזכיר של ויגמנרד הופיין, "תכניות ליישוב יהודי גרמניה בארץ ישראל", בלא תאריך אך ככל הנראה מיוני 1933, אצ"מ 402 / L.51.

23 תכנית הסוכנות שהוגשה לוועדת ההקצבות של הקרן הבריטית המרכזית, 21.7.1933, שם, S7 / 24.

24 למשל, הנרייטה סאלד אל "האיחוד הבינלאומי להצלת ילדים" בוונכת, 25.9.1933, שם, J.14 / 1; וכן ורנר סנטור, חבר הנהלת הסוכנות, אל ברנרד כהן, נציג הג'וינט באירופה, 1.11.1933, שם, S7 / 94.

25 יוסף כבר אל הנרייטה סאלד, 16.7.1933, שם, S6 / 3322.

26 רשימה של הנרייטה סאלד על שיחתה עם הנציב העליון, 27.7.1933, שם, S6 / 3359.

במסגרת הוועד המרכזי לעזרה ושיקום שליר הנציגות הארצית של יהודי גרמניה, הוקם בברלין ארגון גג של המוסדות שעסקו בשליחת נוער לפנימיות בארץ ישראל, שנועד לרכז ולתאם את פעולותיהם, במיוחד בתחום התעמולה ואיסוף הכספים. בראשיתו כלל ארגון זה, שנקרא “קבוצת העבודה למען עליית ילדים ונוער” (Arbeitsgemeinschaft fuer Kinder und Jugendalijah), את האיגוד לעזרת יתומים יהודים, את מוסד “אהבה” (שביקש להקים מוסד מקביל במפרץ חיפה) ואת “האגודה לסיוע לנוער יהודי” (Juedische Jugendhilfe) מייסודה של רחה פרייאר, שבה התאגרו תנועות הנוער הציוניות בגרמניה. התנועות הללו גדלו והתרחבו במידה ניכרת בעקבות המשבר שפקד את יהדות גרמניה; ממאות אחרות שמנו לפני עליית היטלר לשלטון עלה מספר חבריהן בתוך זמן קצר לאלפים רבים. בראש קבוצת העבודה עמדו בתחילה ד”ר הנס לובינסקי וארתור ראו, והיא פתחה חשבון משותף לגיוס תרומות, שנאמנו היו הנרייטה סאלד, ד”ר משה זמורה וסנטור.²⁷ לצדו של לובינסקי פעלו בגרמניה שליחים מארץ ישראל; הראשונים בהם היו מרדכי שטנר ואליעזר ליבנה, שניהם חברי עין-הרוד. הראשון התמיד בעבודתו כמה שנים, ואילו ליבנה שב ב-1934 לארץ.²⁸ לובינסקי פרש בסוף 1933, ואת מקומו מילאו אווה שטרן-מיכאליס ושטנר. המגננון הארצישראלי של עליית הנוער הוקם מאוחר יותר במסגרת לשכה מיוחדת של הסוכנות, שבראשה עמד החל ממאי 1935 הנס בייט.

בתחילת אוקטובר 1933 נראה היה כי בגרמניה התקדמו ההכנות לשליחת קבוצת הנוער הראשונה. ליבנה ריזוה, שכבר אותרו הילדים-המועמדים ואף גויס התקציב הנדרש לנסיעתם, לקיומם ולהינוכם. ואולם בארץ עדיין לא הושגו רשימות העלייה, כמו גם האמצעים לבניית בתים עבור הילדים בקיבוץ עין-חרוד, שם נועדו להיקלט.²⁹ את הדיונים עם מחלקת העלייה הממשלתית ניהלה, כאמור, בקיץ 1933 הנרייטה סאלד, שהגישה בשם ועד הנאמנים של עליית הנוער תוכירים על תכניות העברתם של הילדים מגרמניה ועל המוסדות שיקלטו אותם בארץ. אולם כמשא ומתן המייגע בשאלת הערבויות שדרשה הממשלה כתנאי למתן רשימות עלייה לא חלה כל התקדמות.³⁰

בעקבות הצעתו של סנטור³¹ החלה המחלקה הגרמנית של הסוכנות לטפל בהכנות

27 מכתבם של גיאורג לובינסקי וארתור ראו אל הסוכנות, 29.9.1933, שם, S25 / 9705.

28 רשימת שליחי עליית הנוער בגרמניה, שם, S75 / 6.

29 פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 2.10.1933, עמ' 4-3, ארכיון הוועד הפועל של ההסתדרות.

30 הנרייטה סאלד אל מחלקת העלייה הממשלתית, 9.8.1933, ותזכיר נוסף שלה אל המחלקה, בלא תאריך (אך מאותה תקופה לערך), אצ”מ A.125 / 93.

31 סנטור, ששב באותה תקופה מגרמניה, לא היה שבע רצון מהתקדמות ההכנות בארץ לקליטת עליית הנוער, וטבר שעל המחלקה הגרמנית של הסוכנות, שהחלה כאותה עת בהתארגנות בעקבות הקונגרס הציוני ה־17 בפראג, לטפל גם בנושא זה ולמלא את מקומו של ועד הנאמנים

לקליטתה של עליית הנוער ולנהל את המגעים הכרוכים בכך עם השלטונות. המחלקה הוריעה לממשלה על כוונתה לקלוט את הנערים ב-בן-שמן, בכפר-ילדים ובקיבוצים, ואילו את הנערות – בבית הספר החקלאי לבנות בנהלל, בחוות הלימוד של רחל ינאית בן-צבי בירושלים ובמוסדות שונים של ויצ"ו. את מחיר החזקתם והיגובם של הנערים העריך רופין, יו"ר הנהלת הסוכנות וראש המחלקה הגרמנית שלה, ב-20 לא"י לנפש בשנה, שיכוסו מתשלומי החורים בגרמניה ומקרנות הסיוע שהוקמו שם.³² את בקשת הרשימות מטעם המחלקה הגרמנית הגיש סנטור לחיימסון, מנהל מחלקת העלייה הממשלתית, וביקשו לרונן בהן ברחיפות, שכן בגרמניה כבר ממתינות קבוצות נוער המוכנות לעלייתן.³³

עד שייפתרו הבעיות הכרוכות בעליית נוער בלא חורים עסקה ועדת החינוך של הוועד היישובי המאוחד בעיקר בבעיות הקשורות בקליטתם של ילדים שבאו לארץ עם הוריהם, שמספרם הגיע בסתיו 1933 ל-500. הם נקלטו בבתי הספר הקיימים, אולם כדי להקל את השתלבותם במערכת הלימודים הסדירה ביקש הוועד לפתוח בשבילים 25 כיתות הכנה מיוחדות, שתפעלנה במשך כמה חודשים. על תוכן הלימודים בכיתות אלה התעורר ויכוח. החברים החילוניים כוועדה ביקשו להסתפק בלימודי השפה העברית, ואילו הרתיים תבעו לכלול בהם גם לימודי קודש. הוועד היישובי המאוחד גם סייע בקליטתם של ילדי עולים בכמה מוסדות חינוך מיוחדים, ותמך מבחינה כספית בהקמת חוות הלימוד של רחל ינאית בן-צבי בתלפיות, בהעברתו לארץ של מוסד "אהבה" מברלין, ובהקמת "בצלאל" החדש, שבכולם היוו נערים ונערות מגרמניה חלק ניכר מן התלמידים.³⁴ את תפקידיה של הוועד המאוחד בתחום הסיוע בלימודים קיבלה על עצמה עד מהרה התאחדות עולי גרמניה, באמצעות הלשכה לחינוך ולתרבות שלה, שבין שאר פעולותיה סייעה במתן שיעורי עזר בעברית ובמקצועות לימודי היהדות.³⁵

בגרמניה חלה בינתיים התקדמות בגיוס הכספים לעליית הנוער, וחלקם אף הועבר כחשאי על ידי סירני לארץ ישראל.³⁶ אולם בין שותפי "קבוצת העבודה" נתגלעו חילוקי דעות, הן בשאלות הנוגעות לחלוקת הכספים ביניהם והן בשאלות עקרוניות:

במשא ומתן עם השלטונות. עם זה הסכים, כי יש לשכנע את הגברת סאלר להמשיך ולעמוד בראש הפעולה, בה עסקה עד כה מטעם הוועד היישובי המאוחד. ראה סנטור אל חברי הנהלת הסוכנות, 18.10.1933, ובכר אל סנטור מאותו תאריך, שם, S6 / 5262; סנטור אל ליאו בק, 9.10.1933, שם, S7 / 3.

32 ארתור רופין אל חיים וייצמן, 20.10.1933, שם, S75 / 1.

33 סנטור אל מנהל מחלקת העלייה הממשלתית, 25.10.1933, שם, S6 / 3322.

34 פרוטוקול ישיבת הוועדה לחינוך ותרבות של התאחדות עולי גרמניה (להלן: הע"ג), 10.10.1933, שם, S14 / 18, ומכתבה של הע"ג אל הנרייטה סאלר, 6.12.1933, שם, S14 / 31.

35 דין וחשבון של הלשכה המרכזית לחינוך ותרבות שלייד מרכז הע"ג, נובמבר 1934, שם, S7 / 118.

36 פריץ ליכטנשטיין (לשם) אל לנדור, 7.11.1933, שם, S7 / 93.

בחירה נפרדת או משותפת של המועמרים, טיפול משותף או נפרד בסידורים הכרוכים בעלייתם, ורכי התקשרות עם המוסדות הקולטים בארץ. הנרייטה סאלר, שיצאה לוועידת הארגונים היהודיים, שהתכנסה בסוף אוקטובר 1933 בלונדון, וניסתה להשיג בה תמיכה ציבורית וכספית ברעיון עליית הנוער, המשיכה אפוא מלונדון לגרמניה. בעת שהותה בברלין ניסתה להביא את כל הגורמים המעורבים לכלל הסכמה על דרכי ארגונה ותפקודה של קבוצת העבודה, וכן בשאלות הנוגעות לחלוקת 500 הנערות והנערים, שעלייתם תוכננה לשנה הקרובה, בין המוסדות הקולטים בארץ.³⁷

שאלה שעדיין לא באה על פתרונה הייתה בעיית קליטתו של הנוער הדתי. במקביל להתארגנותם של המוסדות המפעילים את עליית הנוער בגרמניה ובארץ, החלה בקיץ 1933 בגרמניה התארגנות נפרדת להעלאתם של בני נוער דתיים. היוזמים טענו, כי 500 נערים כאלה כבר ממתינים לעלייתם, וכי הוריהם מוכנים לשאת בהוצאות הכרוכות בחינוכם במוסדות פנימייתיים דתיים בארץ ישראל. הם ידעו על הקמתו של מפעל עליית הנוער כחסות ההסתדרות הציונית, אך גרסו, שהשליטה האמיתית במפעל – "תכניתו של ארלוזורוב" כהגדרתם – תהיה בידי ההסתדרות, "שהיא לא-דתית במדיניותה ואנטי-דתית במגמתה", ועל כן לא יתקיימו בו התנאים הנחוצים לקליטתו של נוער דתי. לפיכך החלו בהתארגנות נפרדת והקימו חבר נאמנים משלהם. עם חבר הנאמנים נמנו אישים בגרמניה, בארצות אחרות באירופה וגם בארץ, וביניהם אווה שטרן-מיכאליס, ארנסט סימון, לורנס בארט, בנו כהן, ארנסט נבנצל ומשה שפירא.³⁸ הנוער העולה הדתי נוער, על פי תכנית זו, להיקלט בקיבוץ הדתי רודגס, בחוות הכשרה לנוער חלוצי דתי שלידי שייד' אברק (לימים שרה יעקב), בחבורות נוער במושבות ובערים וכן בבית ספר מקצועי לכנות שיקים "המורח" בירושלים.³⁹ כדי למנוע כפילויות ותחרות מיותרת על המקורות הכספיים הושג הסכם, לפיו תשוריינ לנוער הדתי מכסה של רבע מכלל רשיונות העלייה במסגרת זו.⁴⁰ על רקע זה וסביב שיבוצם של הילדים במקומות הקליטה, התעוררו מאוחר יותר חילוקי דעות נוספים בין הנהלת עליית הנוער בארץ לבין קבוצת העבודה בגרמניה. בברלין נטו לכאורה לשכך את המועמדים לפי רצונם-הם, ולמעשה על פי מפתחות תנועתיים, ואילו סאלר עמדה על כך שהשיבוץ

37 גיאורג בנדואר אל הוועד המרכזי לעזרה ושיקום בברלין, 2.11.1933, שם, A:125 / 93; סיכום ההחלטות שנתקבלו בדיוניה של הנרייטה סאלר עם אנשי קבוצת העבודה, 10.11.1933, שם, A:256 / 2; רשימות של הנרייטה סאלר לסיכום ביקורה בגרמניה, נובמבר 1933, שם, A:125 / 82.

38 תזכיר של הוועדה "להשלמת חינוכו של נוער יהודי מגרמניה בארץ ישראל", כלא תאריך, שם, I.51 / 933.

39 תכנית להעברת והכשרת נוער ודתיו כגיל 15-16 מגרמניה לארץ ישראל, כלא תאריך, שם, S.75 / 58.

40 פנחס רוזנבלית, "דרכי של הנוער הדתי", ספר עליית הנוער, עמ' 218.

יזכרע לפי רצונם ונטיותיהם של ההורים, שכן מרובר בקטינים.⁴¹ המכשול העיקרי שנותר בדרך להגשמתו של רעיון עליית הנוער היה התנגדותה של הממשלה לקבל ערכות כוללת של המוסדות הלאומיים לקליטתם של הנערים-העולים ולהחזקתם. נדרשה התערבות מדינית בלונדון, וייצמן נפגש בעניין זה עם שר המושבות. לאחר מכן נפגשו ב-17 בנובמבר 1933 שרת (שרתוק) וסנטור עם חיימסון, ובעקבות הפגישה אישר הנציב העליון 350 רשיונות עלייה לקבוצות נוער מאורגנות על ידי הסוכנות, כנגד ערכותה ובתנאי שעם הגיע הנערים לגיל 18 ינוכה מספרם ממכסת העלייה העוברת הבאה.⁴²

עם השלמת ההכנות עלה הצורך לסיים בדחיפות את ההתארגנות המוסדית של מפעל עליית הנוער בארץ, ולהגדיר את מקומן של הנרייטה סאלד ושל המחלקה הגרמנית בו. על פי הצעתו של רופין הוזמנה הנרייטה סאלד לכהן כחברה בוועדה המייעצת למחלקה הגרמנית ולרכז בידיה את כל העניינים הנוגעים להעברת ילדים מגרמניה ולחינוכם בארץ ישראל, בנוסף לנושאי העבודה הסוציאלית הנוגעים לעלייה מגרמניה בכללה, שבהם עסקה מתוקף תפקידה בוועד הלאומי. סוכם כי המחלקה הגרמנית והנרייטה סאלד יעמדו בקשר עם המשרד הארצישראלי, עם ההתאחדות הציונית בגרמניה ועם קבוצת העבודה למען עליית ילדים ונוער בכל הקשור לבחירת הנערים והנערות המועמדים לעלייה, להכנת ניירותיהם ולסידורי נסיעתם. תוקם ועדה מייעצת, שתסייע לגברת סאלד בכל העניינים הכספיים של המפעל ובבחירת מקומות הקליטה והפיקוח עליהם. לוועדה זו הוצעו ד"ר לודיא, ד"ר אוסקר (ישעיהו) וולפסברג ויעקב זנרבנק, ראש המחלקה לתרבות של ההסתדרות ואיש הקשר בינה לבין רחה פרייאר.⁴³ לאחר הישיבה ביקשה הנרייטה סאלד לשחררה מן הטיפול בעניינים הכספיים ומן האחריות לקשר עם קבוצת העבודה בברלין. נושאים אלה נמסרו לטיפול של המחלקה הגרמנית, והנרייטה סאלד קיבלה לידיה את הפיקוח החינוכי על המוסדות הקולטים ואת זכות ההכרעה בדבר שיבוצם של בני הנוער העולים בהם.⁴⁴

לנדואר מיהר להודיע למוסדות הציוניים בגרמניה ובלונדון על הסיכום שהושג על הסכמת הממשלה להקצות את רשיונות העלייה ועל התנאים שגילו להסכמה.⁴⁵

41 תליפת מכתבים בין הנרייטה סאלד לקבוצת העבודה בברלין, 27.3.1934 - 2.6.1934, אצ"מ 575 / 29.

42 גייקובס (משרד המזכיר הראשי של ממשלת ארץ ישראל) אל הנהלת הסוכנות, 22.11.1933, שם, 57 / 64; לפירוט התנאים ראה מזכיר המחלקה הגרמנית, 19.12.1933, שם, 411 / 14.

43 סיכום פגישה בהשתתפות הנרייטה סאלד, רופין, סנטור ולנדואר בעניין עליית ילדים מגרמניה, 27.11.1933, שם, 82 / 125. הרברים פורסמו בספר עליית הנוער, עמ' 457.

44 הנרייטה סאלד אל המשרד הארצישראלי בברלין, 10.12.1933, אצ"מ 93 / 125. ואל אילוז ורברג, 8.1.1934, שם, 94 / 125.

45 לנדואר אל המשרד הארצישראלי בברלין, 3.12.1933, ואל מרטין רוונבלט, 5.12.1933, שם, 56 / 5262.

גילם של הנערים המיועדים להיקלט במשקים הוגבל, על פי התנאים הללו, ל-15-17, בהנחה שהמוסדות הלאומיים יוכלו לשאת בהוצאות קיומם במשך שנתיים, אולם במסגרת "אהבה" ובן-שמן הוחלט לקלוט גם ילדים צעירים יותר.⁴⁶ הקבוצה המיועדת לעין-חרוד, כ-60 נעדרת ונערים, קיבלה את רשימותיה והייתה מוכנה לעלייה. אולם בשלב זה התעכבה עלייתה מחמת פיגור בבניית המבנים המיועדים לשיכונה במשק. התאחדות עולי גרמניה פנתה אפוא לוועד היישובי המאוחד וביקשה מימון רחוף לאלתור פתרון-ביניים, בצינינה "שהקבוצה הזאת מחכה לעלייתה כבר חודשים וסובלת באופן יוצא מן הכלל כמובן הנפשי, וסבלה תולך וגרל בה במידה שחולך ואורך זמן ההמתנה. חוץ מזה, רעת הציבור של יהודי גרמניה מאבדת כל אמונה להגשמת עליית הנוער."⁴⁷ כמו כן התעכבה בגרמניה גם קבוצת הנוער הרתי, שנועדה לעבור את מסלול הכשרתה בקיבוץ רודגס. ביאטה ברגר, מנהלת "אהבה" בכרליון, לא המתינה להשלמת בנייניו במפרץ חיפה, אלא עלתה לארץ עם קבוצת ילדים כאפריל 1934 ושיכנה אותם זמנית בשכונת נווה שאנן בחיפה.

אולם לאור הסימנים להגשמתה הקרובה של תכנית קליטתן של חברות הנוער בקיבוצים, שעד כה היו מעורבים בה הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הרתי בלבד, החליט גם הקיבוץ הארצי של "השומר הצעיר" לפנות למחלקה הגרמנית והציע לקלוט בששת קיבוציו 105 ילדים. באותה הזדמנות ביקש יעקב חזן את עזרת הסוכנות להשלמת בנייניו של המוסד החינוכי כמשמר העמק, שבו אפשר יהיה לקלוט 30 ילדים נוספים מגרמניה במסגרת חברת הילדים שפעלה במוסד זו השנה השלישית.⁴⁸

בינתיים נתגלו קשיים בארגון המגבית שנועדה לממן את עליית הנוער. מלכתחילה זכתה עליית הנוער למעמד עצמאי במסגרת התכניות של הסוכנות, מתוך הנחה שלמפעל זה אפשר יהיה לגייס תרומות ממקורות נוספים לאלה שמהם גיוונו המגביות הכלליות למען הסיוע ליהודי גרמניה. מאידך, עליית הנוער לא יכלה ליהנות מן הכספים שנאספו באמצעות הקרן הבריטית המרכזית, ולאחר מכן באמצעות המועצה למען יהודי גרמניה בלונדון, שכן הללו מימנו את פעולותיה האחרות של המחלקה הגרמנית.⁴⁹ התקבל העיקרון, שעל המפעל לממן את עצמו, אם באמצעות תשלומי ההורים בגרמניה, ואם באמצעות כספי תרומות שיגויסו בגרמניה ומחוצה לה. אולם עוד בתחילת 1934 התברר, כי גיוס הכספים נתקל בקשיים בארצות הברית: כמו כן נתגלו קשיים בהעברת הכספים שנאספו בגרמניה, שכן פעולות חברת "ההעברה" עדיין לא נכנסו למסלול מסודר, ועדיין התנהלו

46 דין וחשבון של הבריטה סאלד על פעולות מפעל עליית הנוער, מאי 1934, שם, 9705/25.

47 הע"ג אל הוועד המאוחד ליישוב יהודי גרמניה בארץ ישראל, 4.12.1933, שם, 31/14.

48 יעקב חזן אל המחלקה הגרמנית, 22.12.1933, שם, 87/75.

49 מרטין רוזנבלט אל לנרואר, 13.11.1933, שם, 2/75.

מאבקים פנימיים קשים על סררי עדיפויות בין הסקטור הפרטי והציבורי. קושי נוסף התגלה בגרמניה, שם מיאנו בתחילה הגופים השותפים בקבוצת העבודה לוותר על מגביותיהם הנפרדות, מחשש לקיפוחם במסגרת המגבית המשותפת.⁵⁰

הנרייטה סאלד וסנטור מתחו ביקורת קשה על תפקודה של קבוצת העבודה בברלין, הן בתחום הכספי והן בארגונן של קבוצות הנוער המועמדות לעלייה. במכתב חריף ללנדואר טען סנטור, כי "החכרה לעליית הנוער בגרמניה היא כישלון מבחינה כספית וארגונית. יש לה פסיכולוגיה של שנורים, ובמקום לתבוע את הכסף בגרמניה הלכו לבכות בחוץ לארץ, והכסף איננו." סנטור התנגד בתוקף להגבלת עליית הנוער לילדיהם של בעלי היכולת בלבד, ותבע כי המשרד הארצישראלי, ולא קבוצת העבודה, הוא שיקבע את חלוקת הרשימות לנוער העולה.⁵¹ סאלד הייתה תמימת דעים עם סנטור ועם דרישתו להפקיע את רישום המועמדים לעלייה מידי קבוצת העבודה. היא טענה, כי על קבוצת העבודה בברלין לדאוג מבחינה כספית לקליטתם של ילדי העולים מגרמניה הנמצאים כבר בארץ.⁵² וגם לאותם נערים שנשלחו ארצה באופן פרטי על ידי הוריהם. כמו כן הוסיפה, כי בנוסף לנוער המטופל על ידי הגופים המרכיבים את קבוצת העבודה (בן-שמון, אהבה, האגודה לסיוע לנוער יהודי), קיים בגרמניה פוטנציאל רחב נוסף לעליית נוער, המורכב מילדים המומלצים על ידי קרובי משפחה (לא הורים) בארץ ישראל. היא תבעה, שהכספים הנאספים למען עליית הנוער לא יחולקו רק באמצעות הקבוצה בברלין ולגופים המרכיבים אותה בלבד, אלא יועמדו במרכיב לרשות המפעל כולו בארץ. כך אפשר יהיה, לדעתה, למנוע דליפת כספים לקליטתם של ילדים בארצות אחרות, וכן את התחרות בין המוסדות החינוכיים בארץ, הפונים בנפרד לוועדות העוסקות בגיוס הכספים בארצות השונות.⁵³ אנשי המשרד הארצישראלי בברלין ניסו, בלא הצלחה, לשמור על עצמאותו של האיגוד לסיוע לנוער היהודי, והתנגדו למגמתה של סאלד לרכז את הפיקוח על המפעל בארץ ישראל.⁵⁴ בעקבות דרישתה של סאלד הוקמה קרן כללית, "קרן עליית הנוער", שנאמניה היו מנהל המחלקה הגרמנית, גיאורג לנדואר, סנטור, סאלד, אלפרד ברגר וזמורה. בקרן זו רוכזו כל הכספים, שגויסו למימון המפעל בגרמניה ומחוצה לה והועברו לארץ. עד מאי 1934 הצטברו בקרן כ-30 אלף לא"י, והמחלקה הגרמנית יכלה להתחייב בפני הסוכנות לשאת בכל ההוצאות הנובעות מערבותה כלפי הממשלה. אף על פי כן לא פתרה הקמת הקרן את כל הבעיות: בשנה שלאחר מכן נמשכו החיכוכים בין לנדואר לבין ראשי קבוצת העבודה בברלין, על רקע ניסיונותיהם של האחרונים להתקשר ישירות עם המשקים ולהעביר

50 סנטור אל זיגפריד להמן (מנהל בן-שמון), 24.11.1934, שם, 16 / S75.

51 סנטור אל לנדואר, 22.2.1934, שם, 1 / S75.

52 הנרייטה סאלד אל סנטור, 29.1.1934 ו-18.2.1934, שם, 93 / A125.

53 הנרייטה סאלד אל לנדואר, 6.2.1934, שם, 82 / A125.

54 א. קרמר (המשרד הארצישראלי בברלין) אל המחלקה הגרמנית, 10.1.1934, שם, 94 / A125.

אליהם כספים שלא באמצעות המחלקה הגרמנית והקרן המרכזית של מפעל עליית הנוער. רק בתחילת 1935 הושלמה השתלטותה של המחלקה הגרמנית על העניינים הכספיים של עליית הנוער, הן בתחום המגבית והן בתחום החוצאות.⁵⁵ באותה שנה הושג הסכם בין המחלקה הגרמנית ל"הדסה" בארצות הברית, לפיו אימצה הדסה את המפעל וריכזה את גיוס הכספים עבורו.⁵⁶

ב-19 בפברואר 1934, עם בואה לחיפה של קבוצת הנוער המאורגנת הראשונה, נסתיימו חבלי הלידה של עליית הנוער. היו אלה 43 נערים ונערות שהגיעו עם מדריכם הנור ריינהולד (רינות) ויצאו מיד לקיבוץ הקולט, עין-חרוד. עוד 18 נערים הצטרפו לקבוצה כעבור שבועות אחדים. מאה נערות ונערים אחרים, שכבר נתקבלו כמזעמרים על ידי האגודה לסיוע לנוער היהודי, המתינו בברלין לעלייתם, אך עדיין לא הוחלט באלו קיבוצים ייקלטו. עד אז אישרה הסוכנות את קליטתן של חברות נוער עולה בתל-יוסף, בדגניה, ככינרת ובמשמר העמק, אך לא גיתן היה להעלותם קודם שתסתיים הבנייה הנחוצה לקליטתם. הממשלה אישרה רשיונות גם ל-30 נערים מ"אהבה" ול-24 נערות שהופנו ללמוד בחוות הלימוד בתלפיות. שתי הקבוצות הללו הגיעו לארץ בחורף 1934.⁵⁷ הסוכנות פנתה שוב לממשלה וביקשה רשיונות נוספים לקליטת הנוער העולה הרתי: לנערים שפניהם לקיבוץ רודגס ולנערות שאמורות היו להיקלט בבית הספר לכלכלת בית, שנוסד בירושלים ב-1934 על ידי ארגון נשות "מזרחי".⁵⁸ בשלב זה החלה להתעניין בעליית הנוער גם "אגודת ישראל". לנדואר שלל בתוקף את צירוף נציגה לוועד המייעץ הפועל לצדה של הנרייטה סאלד,⁵⁹ אך עם זאת צורפה אגודת ישראל למסגרת עליית הנוער, וככפר סבא הוקם ב-1935 מוסד לקליטת חניכיה. עד מהרה עלתה על הפרק גם שאלת קליטתה של קבוצת נוער רביזיוניסטי (בית"רי), שנתקלה בהסתייגות דומה.⁶⁰ ואולם גם במקרה זה גבר השיקול של כלליות הפעולה, וחניכי בית"ר עלו, אף כי במספרים קטנים, ונקלטו בפלוגות גיוס וביישובים שונים.

הנוער המועמד לעלייה נבחר ומוין בגרמניה כקפדנות, שגרמה לעתים לטענות

55 גת, עמ' 160-162.

56 החומר על ההסכם עם "הדסה", אצ"מ 3 / 223 / K.11.

57 עלייתם של ילדי מוסד "אהבה" הביאה בעקבותיה הצעות מצד מוסדות חינוך יהודיים נוספים בגרמניה, שביקשו להעתיק את פעילותם לארץ ישראל, כגון הצעתה של פאולה נתן, שהעבירה את בית ספרה לירושלים, וזו של משפחת וייל, שניהלה במינכן מוסד חינוכי לילדים הסובלים מקשיי חינוך. הנרייטה סאלד אל לנדואר, 10.1.1934, שם, S7 / 796; לובינסקי אל סאלד, 12.12.1934, ופרומוקול ישיבה של הנהלת Juedische Jugendhilfe (להלן: J.J.J.) בהשתתפותה של הנרייטה סאלד, 24.9.1935, שם, S75 / 57.

58 ביוזמת מ.ס. 2 של המחלקה הגרמנית, 25.2.1934, שם, S25 / 9705; סקירת המחלקה הגרמנית על פעולותיה, 20.4.1934, שם, S7 / 7.

59 לנדואר אל מנריס הקסטר, 11.3.1934, שם; וראה גם הנרייטה סאלד אל לנדואר, 23.9.1935, שם, A.125 / 94.

60 הנרייטה סאלד אל גיאודג (גיאודג) יוזפסטל (יוזפסטל), 23.6.1935, שם, A.125 / 97.

בארץ בדבר ביורוקרטיה מיותרת.⁶¹ האגודה לסיוע לנוער יהודי בחרה את מועמדיה מכין חברי כל תנועות הנוער הציוניות בגרמניה. כושר הסתגלותם הנפשי והפיזי, בריאותם ואופיים היו קני המידה העיקריים בבחירה. בכמה מקומות הוקמו מחנות הכנה, שנמשכו שבועות אחדים, ובהם שהו הקבוצות לפני עלייתן והכינו עצמן לחיי שיתוף, שהיו חרשים לרוב הנוערים והנוערות. באותם מחנות נמצאו תחת מעקב של מדריכים, שהכינו את החומר לתיקים האישיים והרפואיים שלהם, והללו נשלחו אחר כך לארץ, למסגרות הקולטות.

על הרקע החברתי של ילדי מוסד אהבה ניתן ללמוד משאלוני הקבלה שלהם: 23 אחוז מהם היו בני סותרים; 14 אחוז – בנים לבעלי מקצועות חופשיים; 11 אחוז – בני פועלים, וכמוהם מספר הבנים לבעלי מלאכה. 18 אחוז היו יתומים מאב. שני שלישים מן ההורים הצהירו על יכולתם לממן את קיום בניהם במוסד במשך שלוש שנים. כזה היה גם חלקם של ההורים שרצו כי המוסד יעניק לילדיהם חינוך דתי. כמחצית מן ההורים היו ילדי גרמניה, ומחציתם – מהגרים מארצות מזרח אירופה, בעיקר מפולין.⁶² מחנכי המוסד כמו משה קלוורי, יוסף ישובי, סיני אוקו והני אולמן, היו מטבע הדברים, יוצאי גרמניה או שנתחנכו בה.

בעקבות בואן לארץ של חמש קבוצות עליית הנוער הראשונות (שנקלטו בעין-חרוד, באהבה, בחוות הלימוד, ברודגס וכבית הספר של נשות מזרחי בירושלים) בחורף ואביב 1934, וקליטתם של יותר ממאה ילדים יחידים, שלא השתייכו לקבוצות תנועתיות מאורגנות, כבן-שמן, תוכננו לקראת הסתיו של אותה שנה קליטתן של קבוצות נוספות ב"אהבה" וברודגס, והקמתן של חברות נוער חדשות בקיבוצים שאישרה הסוכנות.⁶³ מבחינתם של המשקים הייתה קליטת חברות הנוער העולה מגרמניה בגדר שליחות חינוכית-כללית, אך גם בגדר הכנת עתודה של מתיישבים – למשקים עצמם או לתנועותיהם – ומקור הכנסה נוסף. המחלקה הגרמנית של הסוכנות סייעה להם, הן במימון ישיר של הוצאות הקיום והחינוך של הנוערים והן בהלוואות למימון תוספות בנייה של חדרי מגורים וכיתות לימוד. בעניין אחרון זה ניסו משקי עמק הירדן ללחוץ על הנרייטה סאלד להגדיל את הסיוע שניתן להם לקראת קליטת חברות הנוער אצלם. הם הסתמכו על הקשיים החומריים, שלטענתם היו כרוכים בקליטת הנוער בעין-חרוד. אולם הסוכנות דחתה בתוקף את ההצעים ורמזה כי יימצאו לנוערים מקומות קליטה אחרים. "לרעתך", כתבה הנרייטה סאלד ללנדואר, "אנו צריכים לנהוג זהירות רבה בעניין זה, ואמנם יעצתי לה ולחיותה בוסל מרגניתה לשקול שוב אם הפצים הם לקבל עליהם את הפעולה הזאת."⁶⁴

בתחילת אוקטובר 1934 אישרה הממשלה 350 רשיונות עלייה נוספים לעליית

61 הנרייטה סאלד אל ה-J.J., 15.8.1934, ולנדואר אל ה-J.J., 22.8.1934, שם, A.125/94.

62 סיכום השאלונים של ילדי מוסד אהבה, שם, 53-54/75.

63 ראה ד"ח הנרייטה סאלד בהערה 46.

64 הנרייטה סאלד אל לנדואר, 2.7.1934, אצ"מ 93/75.

הנוער, אך הגבילה את גיל הנערים העולים ל-16 לכל היותר. ההתמקחות עם הממשלה על הגבלת הגיל נמשכה חודשים ארוכים, ובסופו של רבר הוצאו עוד רשימות לנערים בוגרים יותר במסגרת מכסת העלייה העובדת.⁶⁵ בסוף השנה הוחל בניצולה של ההקצבה החדשה, עם בואה של קבוצת נערים שנייה לקיבוץ רוזגס.⁶⁶ מוסדות שונים של ויצ"ו קלטו נערות-עולות מגרמניה, וכיניהם בית הספר החקלאי בנהלל, חוות הלימוד “עיינות” ליד נס-ציונה, וחוות לימוד נוספות שהוקמו בכמה מן המושבות הגדולות (עפולה, פתח-תקווה ועוד).⁶⁷

משהוסדרה שאלת העלייה, היה מבחנו של מפעל עליית הנוער ביכולתו להתמודד עם בעיות הקליטה של הנערות והנערים. תנאי החיים במוסדות ובמשקים הקולטים היו בתחילה קשים, במיוחד עד להשלמתן של תכניות הכינוי ועד לגיבושן של התכניות החינוכיות על סמך הניסיון המצטבר.⁶⁸ ואולם ההדים מקליטת הקבוצות הראשונות היו ככללם חיוביים, על אף קשיי ההסתגלות למסגרת השיתופית, למג האוויר, לעבודה ולהרגלי תזונה חדשים, ולמרות הבעיות החברתיות הטבעיות האופייניות לגיל ההתבגרות שהתגלו בקבוצות וכיחסים שבין לבין חברי המשקים הקולטים. על מעצבי התכנית החינוכית של חברות הנוער ומדריכיהן ניטל להתמודד עם שורה ארוכה של בעיות חינוכיות: חינוך לעבודה ולהכרה בערך העבודה; לימודי השפה העברית ורכישת השכלה כללית ויהודית; חינוך לחיים במסגרת קבוצתית ולהסתגלות לחברה הסובבת, לדרושותיה ולערכיה. התמודדות חינוכית זו התרחשה על רקע דאגה הולכת וגוברת בקרב הנערות והנערים לגורל משפחותיהם שנתרו בגרמניה; על רקע של הרגשת בדידות וחיפוש משענת אצל קרובי משפחה אחרים שנמצאו בארץ, ועל רקע השאלות הבערות של התקופה – בארץ, בעולם היהודי ובעולם בכלל. בסופו של רבר התכוון החינוך בחברות הנוער לעצב את דרכם של החניכים בעתיד, כשיסיימו את תקופת הכשרתם, ולכוונם להגשמה התיישבותית.⁶⁹ כל הבעיות הללו שימשו נושא לדיונים אינטנסיביים שקיימו המחנכים והמדריכים בתנועות ההתיישבות ובמוסדות הפנימייתיים. בעיות הקליטה של חברות הנוער הציבו אתגר חינוכי חדש, והם חיפשו דרכים להתמודד עמן וללמוד מניסיונם של עמיתיהם, שהיו חלוצים בתחום זה.⁷⁰ כינוס ראשון של מדריכים התקיים

65 מילס (מנהל מחלקת העלייה) אל הנהלת הסוכנות, 4.10.1934, שם, S6 / 2557; יצחק גרינברג אל מילס, 9.5.1935, שם, S6 / 5262.

66 הנרייטה סאלר אל קבוצת רוזגס, ורשימה שמית של חברי הקבוצה, 8.11.1934, שם, S75 / 58.

67 רין וחשבון על פעולות ויצ"ו בקליטת העלייה מגרמניה, יוני 1935, שם, S7 / 133.

68 ראה, למשל, מכתביה של הנרייטה סאלר אל ה-J.J., 4.9.1934, ואל גיאורג יופסטל, 30.1.1935, שם, A.125 / 97. על התנאים במשק הפועלות בתלפיות, ירושלים, ועל הרגשת הנערות שנקלטו בו.

69 ריון מפורט על כך במחקרה של אינה ברוצ'גי-שימר על עליית הנוער, שנכתב בתחילת שנות ה-40 ולא פורסם, שם, A.110 / 66.

70 דינים והשבוטות על ביקורות בקבוצות הנוער העולה – בחוות הלימוד בתלפיות, 26.10.1934, בתל יוסף יבעין תרור, 3.12.1934, ריון וחשבון של דורה שמראס-וייגר על פגישת הנהגת

בעין-חרוד בנובמבר 1934 ביזמת מדריכי הקבוצות הראשונות – חנוך ריינהולד, פנחס רוזנבליט (רודגס), ברוך אייזנשטרט (אזניה, תל-יוסף) ופ. היינבאך ("אהבה"). כינוס שני התקיים בדגניה במאי 1935, ובו התגבשה חברת המדריכים כגורם משפיע ומעצב בקביעת המגמה והתכנית החינוכית של המפעל. הוכן מצע לתכנית מנחה, שנירונה ואושרה בכינוס השלישי של המדריכים בחיפה בדצמבר אותה שנה.⁷¹ על כמה מבעיות ההסתגלות והקליטה אפשר ללמוד מדיון, שקיימו מדריכי חברת הילדים במשמר העמק שנה לאחר כואם של ראשוני הילדים לקיבוץ:

אפשר היה להסתכל בתגובות הטיפוסיות החוזרות כנראה בכל מקום. [...] מעניין לשמוע מפי המחנכים מבין-שמן וממקומות אחרים רברים אידנטיים כמעט. כוונתי כרגע לסימפטומטולוגיה של התנהגותם בתקופת ההתאקלמות הראשונה, של ארישותם העוינת בראשונה ושל המעבר המעניין להסתגלות. [...] יש אומרים שלא צריך לוותר לילדים כאלה, יש להעמידם תוך כדי המציאות שלנו ומתוך מלחמה והתרגלות איטית יתגברו על הקשיים [...] פחות לטפל, פחות לדאוג – כל ויתור עלול לגרום לפינוק-יתר. הרעה הזאת הינה מסוכנת ובלתי-מוצדקת. [...] עלול להיווצר מעין אונס גפשי, המשלים אמנם עם המציאות החדשה, אך ההשלמה הזו אינה מלאה. היא הדורה אלמנטים של מרדנות [...] והם יכולים לפרוץ בכל הזדמנות. אין להעלים עין מן הסכנה הגדולה של הבריחה אל העיר פה בארץ ישראל. [...] יש להחריר את הנער הגרמני באופן שיטתי [...] לדרך החיים החדשה [...] להעשיר את המציאות כדי שירצה להתקשר אליה. [...] יש לשים לב לתגובות הראשונות של הילדים. כמעט בכל מקרה נוצרת תחילה רוח אופוזיציונית. הילדים מרגישים את עצמם כנעזבים. כל הנוחיות והתענוגות אשר העניקו להם החיים בבית הוריהם מופיעות בכל יופיין. יש הרגשה כאילו הכניסו אותם נגד רצונם לתוך כל החיים האלה והם עוזבים לנפשם. אפשר לראות זאת באופן בולט בשטח האכילה. [...]

כל הרצונות הטובים [של ילדי הקיבוץ] פגו ונעלמו מיד אחרי שבאו הילדים הגרמנים. אלה התייחסו בכוז מוחלט לילדים הארצישראלים. ראו בהם פראים קטנים, בלתי-מחונכים [...] צעקנים, אין על מה לדבר אתם, הם אינם מבינים דבר וכו'. [...] הילדים שלנו ראו בגרמנים גאוזתנים, חצופים, חושבים את עצמם לחכמים גדולים, למיוחסים, מכניסים מנהגים זרים וחיים נגד החוקים המחייבים בחברת הילדים. ההסתגלות היתה קשה.

⁷¹ "השומר הצעיר" במשמר העמק כ-10.4.1935, שעסקה בבעיות הקליטה של חברות הנוער מגרמניה במשקי התנועה, שם, 81 / S75.

המחריכים טענו, כי הילדים העולים הם אינדיבידואליסטים ושפתנים - תכונות שאינן זוכות להערכה בקיבוץ ומקשות על השתלבותם בחברה; אולם את הקושי העיקרי הם ייחסו למחסום השפה, והאמינו כי לאחר שיפרץ מחסום זה, יהיה תהליך הקליטה וההשתלבות פשוט יותר.⁷²

ההדים מקליטת הקבוצות הראשונות הצביעו - על אף הקשיים - על הצלחה לא מבוטלת, וחיוקו את הביטחון ביכולת להתמודד עם הבעיות. עתה פנו להנרייטה סאלר גורמים נוספים וביקשו לכלול אותם בתכנון קליטת הנוער העולה מגרמניה. במאי 1934 פנה כפר הנוער "מאיר שפייה" וביקש לקלוט קבוצת נוער מגרמניה בסניפו שבפרדס-חנה.⁷³ בנובמבר 1934 הוגשה להנהלת עליית הנוער הצעה ראשונה לקלוט חברת נוער עולה במושב עובדים - כפר יהושע. הפניות הועברו לחוות דעת של האגודה לסיוע לנוער יהודי בברלין, ואילו לפונים נאמר שתכנון עליית הנוער לשנת תרצ"ה כבר הושלם, וכי בקשתם תידון לקראת השנה הבאה.⁷⁴ בעקבות כפר יהושע פנו להנרייטה סאלר מושבים נוספים בהצעות רומות; הנערים יעברו כיהודים במשקי החברים ויקבלו מהם הרכה בחקלאות, ואילו הלימודים, המגורים וחדר האוכל יהיו משותפים לחברת הנוער כולה.⁷⁵

הרעיון לשלב את המושבים בקליטת הנוער העולה עלה על הפרק עוד בימיו הראשונים של המפעל, אולם הגשמתו נתקלה בקשיים, שנבעו מהאופי המיוחד של צורת התיישבות זו. מבחינה עקרונית התנגשה עבודת הנערים במשקי החברים בעיקרון העבודה העצמית, שהיה ערך מרכזי במושבי העובדים הוותיקים; מבחינה מעשית עמדה הנהלת עליית הנוער על קיום מסגרת של חברת נוער המקיימת חיי חברה משותפים, חיה ולומדת במרוכז, ומתפצלת רק לצורכי עבודה. תביעות אלה התנגשו עם צורת החיים במושבים, והמושבים התקשו להיענות להן. יתר על כן, בניגוד לקיבוץ, רעיון המושב לא היה מוכר בתנועות הנוער הציוניות בגרמניה והן לא חינכו לקראתו; חלף וזמ-מה עד שנמצא מספר מספיק של נערים לגיבושה של חברת נוער שתופנה למושב. תכנית המסגרת החינוכית ותכנית הלימודים המתאמת לקליטת הנוער העולה במושבים גובשה במרוצת 1935, ובאפריל 1936 נקלטה חברת הנוער הראשונה בנהלל, ובעקבותיה חברות נוער נוספות בכפר יהושע (אוקטובר 1937) ובכפר יחזקאל (קיץ 1938).⁷⁶

72 "סקירה על שאלת הילדים הגרמניים", בלא תאריך (אך כתייחסת לאותו דיון כמשמר העמק), אצ"מ 87 / S75.

73 תזכיר של כפר הנוער "מאיר שפייה" על הסניף בפרדס חנה, אופיו והתנאים השוררים בו, 24.5.1934, שם, 97 / A125.

74 סרדי ורונסקי אל הנרייטה סאלר, 23.11.1934, רין וחשבון שלה על המעון של גברת לאופר בשכונת מונטיפיורי ליד תל אביב, 5.12.1934, וכן מכתבה של הנרייטה סאלר למושב כפר יהושע, 11.11.1934, שם, 70 / S75.

75 רשימה של יעקב רייזר על ביקורה של הנרייטה סאלר בכפר יחזקאל, 15.3.1935, שם.

76 רשימתו של יעקב אורי בספר עליית הנוער, עמ' 209.

בואה בשנת 1935 של חברת נוער, שהייתה מיועדת להיקלט במשקי עמק הירדן (שתי הדגניות, כינרת ובית זרע), עוררה בעיות מסוג אחר. הנערים חולקו לקבוצות עוד בגרמניה, אולם חלוקה זו לא תאמה את סדרי הקליטה במשקים השונים. התנועות הקיבוציות שאפו ליצור קבוצות הומוגניות מכחינת ההשתייכות התנועתית, שעה שבגרמניה הורכבו קבוצות מעורבות מחברי כל התנועות. הנרייטה סאלר סירבה להסכים לתביעותיהן של התנועות הקיבוציות לפרק קבוצות קיימות.⁷⁷ כמה מן הבאים בגל זה היו חברים-מאחרים של קבוצות נוער מן הגל הקודם, שתבעו להצטרף לקבוצותיהם; חלק מן הנערים ביקשו לעבור לקיבוצים אחרים, כדי להיות בקרבת קרובי משפחה שהקדימו ועלו לפנייהם; היו הורים שביקשו להפנות את ילדיהם למוסדות חינוך דתיים, בה בשעה שילדיהם תבעו במפגיע לצאת לקיבוץ חילוני. בכמה מקרים בודדים אף נעלמו נערים, אם בדרך ואם לאחר הגיעם ארצה. כל אלה הצביעו על כך, שנדרשה מירה רבה יותר של תיאום בין המוסד השולח בברלין לבין המוסד הקולט בארץ.⁷⁸

ב-1935 נעשה בתל-חי ניסיון ראשון מסוגו למוג קבוצת נוער עולה בחברת נוער ארצישראלי שקלט קיבוץ כפר גלעדי. למרות הניגודים ההתחלתיים בין חברי שתי הקבוצות בשאלות הנוגעות להווי חיים מסורתי, ועל אף ההבדלים בהתייחסותם לעבודה, ללימודים, למררכים ולשאלות חברתיות משותפות, נראה היה לאחר זמן לא רב, שעם ההתגברות על מחסום השפה תצליח הקבוצה להתגבש לחברה אחת.⁷⁹

באותה תקופה ביקשו החוגים הציוניים הדתיים בגרמניה ליסד כפר נוער דתי של עליית הנוער בארץ ישראל, בתקווה שהקמתו תסייע לגייס כספים למען המפעל בקרב יהודים דתיים בגרמניה.⁸⁰ לעליית הנוער הרתי אמנם הובטחה מכסה של 25 אחוז מכלל רשיונות העלייה לנוער, אך החוגים הדתיים לא עמדו במכסה זו בשל מחסור במקומות קליטה מתאימים. כפר הנוער הרתי נועד לפתור חלקית לפחות קושי זה. הקמתו תוכננה ליד כפר הסידים, ותניכיו עתידים היו לעבור במשקי המושב הרתי. אולם התכנית נתקלה בקשיי מימון, ורק ביוני 1937 הונחה אבן הפינה למוסד, שנחנך בסתיו 1938. בינתיים הוקמו שתי חברות נוער דתיות בחיפה, "רמב"ם" ו"נחמיה", שבהן קיבלו החניכים הכשרה מקצועית בבית חרושת ליציקה במפרץ ("קרמנר"). הניסיון לקיים חברות נוער בעיר לא עלה יפה, במיוחד לאור הכוונה

77 הנרייטה סאלר אל גיאורג יופסטל, 23.7.1934-20.3.1935, אצ"מ A.125/94.

78 מכתביה של הנרייטה סאלר אל ה-J.J. בברלין, 20.12.1934-2.1.1935, אל גיאורג יופסטל, 28.12.1934, ואל סנטור, 2.1.1935, שם, S75/93; פרוטוקול ישיבת הנהלת ה-J.J., 24.9.1935, שם, S75/57.

79 דין וחשבון של ד"ר שאול זימן אל הנרייטה סאלר על חברת הנוער בתל-חי, 1.8.1935, שם, S75/84.

80 אווה שטרן-מיכאליס אל לנרואר, 1.7.1935, שם, S75/57.

להכשיר את החניכים לחיי שיתוף בכפר.⁸¹ ואילו בהתיישבות העובדת הוגבלה קליטתו של הנוער הדתי לשדה יעקב ולקיבוץ רודגס בלבד. הקיבוץ הקטן, שבאותה תקופה מנה כמאה חברים, התקשה לקלוט מספר גדול יותר של בני נוער.⁸² את שאיפותיה של עליית הנוער הדתי בתחום החינוך הציג פנחס רוזנבליט, מחנכה של חברת הנוער ברודגס, בסכמו את השנה הראשונה לשהותה בקיבוץ:

אנו רוצים להדגיש, שלא ראינו את תפקידנו רק בזה שניתן לנוער במשך שנתיים הכשרה מקצועית ואפשרויות לימוד, כי אם רצינו ליצור פלוגות-נוער שבהייה-הם יקשרו את קיום התורה עם רוח העבודה, ושיראו בצורת החיים המשותפים של הקיבוץ הדתי את צורת חייהם-הם. [...] אנו רוצים ליצור בארץ מרכז גדול של נוער דתי, והנוער הזה בקיומו יהיה לדוגמה בקיום המסורת היהודית בהיותו בו בזמן גם נוער חלוצי.

כיוון שקיבוץ רודגס נבנה על ידי חלוצים דתיים מעולי גרמניה, היה מלכתחילה הקשר בין חבריו לבין חברת הנוער הדוק יותר מבמשקים האחרים. הנערים היו כרוכים הניכי תנועת הנוער החלוצית-דתית בגרמניה; אחדים מהם אף שימשו מדריכים בתנועה, ידעו בעברית הייתה מבוססת יותר, וכן מעורבותם בשאלות עיוניות הנוגעות לדרכה של תנועת הקיבוץ הדתי. תכנית הלימודים ברודגס הדגישה בעיקר את מקצועות היהדות והשפה העברית, מתוך הנחה שמרבית הנערים כבר רכשו השכלה כללית בבתי הספר בגרמניה. החששות העיקריים בנוגע לקליטת הנערים היו מפני הקשיים בהסתגלותם לחיי עבודה, אולם רוזנבליט סיכם בסיפוק, כי “לאחר שעברה השנה הראשונה אפשר לקבוע, כי כל החברים נכנסו לעבודה הגופנית ורכשו להם את יסודות מקצועותיהם.” חלקם הגדול עבר בענפי החקלאות של המשק, ומיעוטם בבתי המלאכה שלו.⁸³

מול הסימנים המעוררים להשתרשותו של הנוער העולה, החלו בקיץ 1935 גם העזיבות הראשונות. חלקן נבע מקשיי הסתגלות, וחלקן מבעיות משפחתיות כגון צורך לתמוך בהורים ולצאת לעבודה. מספרן של בעיות אלה גדל, כמוכח, ככל שעלה מספר ההורים שעלו בעקבות ילדיהם וביקשו להתאחד עמם. בכמה חברות התעוררה תסיסה כנגד המשטר הנוקשה מדי, לטעמים של החניכים, ולמען קיצור תקופת ההכשרה.⁸⁴ בקיבוץ רודגס נדרשו כמה נערים לעזוב את חברת הנוער על רקע דתי, ואילו בעין שמר סולקו מחברת הנוער נערים בעלי השקפות בית-ריות.⁸⁵ בעיות

81 פ. רוזנבליט, “דרכו של הנוער הדתי”, ספר עליית הנוער, עמ' 219.

82 הנרייטה סאלד אל אולגה אפשטיין (לינדר), 8.3.1936, אצ"מ 57/57, ומכתבה אל ה-J.J. על ביקוריה אצל קבוצות הנוער הדתי בחיפה ובשדה יעקב, 7.8.1936, שם, A.125/97.

83 סקירתו של רוזנבליט על קליטתה של חברת הנוער בקיבוץ רודגס, יולי 1935, שם, S.75/60.

84 ראה, למשל, מכתבה של הנרייטה סאלד אל ה-J.J., 14.6.1937, שם, A.125/94.

85 ספר עליית הנוער, עמ' 228-229.

כאלה, שצפוי היה שמספרן יגדל עם הרחבת עליית הנוער, חייבו את ראשי המפעל בגרמניה ובארץ לקבוע עמדה עקרונית בשאלת אחריותו של המפעל כלפי ההורים וכלפי הנערים והנערות.⁸⁶

עד לסוף שנת 1935 נקלטו במסגרת חברות הנוער שבמשקים ובמוסדות עליית הנוער 725 נערות ונערים.⁸⁷ בשנים שלאחר מכן הלך וגדל מספרם של המוסדות הקולטים. אחד המוסדות החדשים היה בית הספר המקצועי על שם לודוויג טיץ, שהוקם בשנת 1936 ליד יגור במימונה של הנציגות הארצית של יהודי גרמניה (ה-Reichsvertretung), שבראשיתו קלט 60 תלמידים-עולים מגרמניה, שהגיעו לארץ ב-1937.⁸⁸ בנוסף לקבוצות המאורגנות, שהגיעו במסגרת עליית הנוער, גברה בסוף 1935 נטייתם של הורים בגרמניה לשלוח את ילדיהם להתחנך בבתי ספר בארץ ישראל, ולו גם באופן פרטי. במקרים כאלה נדרשו ההורים לדאוג לערבות בנקאית להחזקת הילד ולמימון שכר הלימוד שלו, וערבות זו הוסדרה באמצעות חברת "ההעברה".⁸⁹ הגידול המספרי וההטרוגניות הגוברת של הנוער העולה העלו מחדש את שאלת מגמתה של ההכשרה הניתנת לו. התיישבות חקלאית-חלוצית לא היה בה משום פתרון מתאים לחלק גדול מן הנערות והנערים. התאחדות עולי גרמניה הציעה אפוא, ולנוכח הצרכים החדשים שנתעוררו עם פרוץ המאורעות, להרחיב את מסגרת ההכשרה המקצועית ולהכשיר את הנוער במקצועות שיאפשרו לו להיקלט בשירותים הממשלתיים: משרדים, בתי מלאכה של הרכבת, שירותי רואר למיניהם, מחלקת העבודות הציבוריות ושירותי הנמל. לכך נוספו כעבוד כמה חודשים השירות במשטרה והנוטרות.⁹⁰

אף על פי כן נשארה והתיישבות יערה המועדף של עליית הנוער. ב-1936 חל יום הולדתה ה-75 של הנרייטה סאלר, ובאותה שנה גם סיימו ראשוני חניכי עליית הנוער את תקופת הכשרתם. עוד ביוני 1935 העלתה קבוצת העבודה בברלין את הרעיון לקשר בין שני האירועים וליסד יישוב חדש על שמה של הנרייטה סאלר, שיקימו עולי גרמניה הנמצאים בקיבוץ שער הנגב ובגדרה ובוגריה של עליית הנוער. הקמת יישוב זה, לרבות רכישת הקרקע, תמומן על ידי מפעל מיוחד לאיסוף תרומות

86 הנרייטה סאלר אל ה-J.J., 3.1.1935, אצ"מ 575 / 43; וראה, למשל, סקירה של המחנכים בעין חרוז על קשיי הסתגלות ועזיבתה של הנערה עדנה מיכלוזון, בלא תאריך, שם; וכן מכתבו של אריך רוזנבליט אל הנרייטה סאלר בעניינו של הנער אפרים קמפינסקי, 22.5.1935, שם, 575 / 60.

87 נתונים מפורטים על מספר הנערים והנערות ככל מקום ב-31.1.1936 בדין וחשבון של פרץ כרמלי אל סנטור, 13.2.1936, שם, 57 / 268.

88 ראה התכתבות על הקמת בית הספר, תכנית הלימודים בו והשגת רשימות עלייה לתלמידיו, אוקטובר 1936, שם, 51 / 7798.

89 ראה התכתבות על קבלת רשימות עלייה לתלמידים יחידים, שם, 51 / 3965.

90 הע"ג אל ראוונ זסלני (שילוח), 21.8.1936, שם, 57 / 233; חוזר של הנרייטה סאלר לקיבוצים שקלטו חברות נוער, 14.3.1937, ספר עליית הנוער, עמ' 472.

בגרמניה, שגם ייתן תנופה מחודשת למגביות הקרן הקיימת בארץ זו.⁹¹ עד להגשמת התכנית חלפו שנים אחדות, משעלה קיבוץ שער הנגב בשנת 1941 להתיישב בכפר סאלד שבגליל העליון.

הצלחתו של מפעל עליית הנוער מגרמניה בשנתו הראשונה העלתה בקיץ 1935 מחשבות בדבר האפשרות להרחיבו ולכלול בו גם בני נוער מארצות אחרות. עוד בסתיו 1933, קודם שהתמסדה עליית הנוער, יזמה רחה פרייאר תכנית להקמת בית בארץ ישראל לילדי פליטים מגרמניה שעקרו לארצות אחרות.⁹² אמנם תכנית זו נגנזה בזמנו, עד שתסופלנה השאלות הכספיות והאחרות הנוגעות לארגונו של המפעל המקיף, אך עם התבססותו שבה ועלתה מחדש. תחילה דובר על הכללתן של קבוצות נוער מבין ילדי הפליטים מגרמניה שנמצאו בצרפת; אחר כך דובר גם על ילדי פליטים ותיקים יותר, כאלה שהגיעו לצרפת ממזרח אירופה בשנות העשרים ועדיין לא נקלטו בה,⁹³ וביוני 1935 יצאו שניים מראשי עליית הנוער בגרמניה, שטנר ואדלר-רודל, לסיור בפולין במטרה לברוק את הצרכים והאפשרויות העליית נוער משם.⁹⁴ בארץ גם הועלו מחשבות בדבר העלאה מאורגנת של נוער יהודי מרומניה, אך הרעיון להרחיב את המפעל לארצות אחרות נגנז בשלב זה.⁹⁵ הנרייטה סאלד התנגדה לכך מחשש שהמפעל כולו ייפגע ללא תקנה, אם תחשוד הממשלה כי הוא משמש הסוואה לעקיפת מכסות העלייה העוברת. סימנים לכך ראתה בתביעת הממשלה, כי רשיונות עלייה לתלמידים המבקשים ללמוד בבית הספר האזורי בעמק הירדן יינתנו רק לילדים מגרמניה, ובטענות שהעלו פקירי הממשלה בעת המשא ומתן על הענקת רשיונות לקבוצות הנוער שנועדו לעלות במחצית השנייה של שנת 1937, כאילו שיטת העלאת הנוער מתפשטת מגרמניה לפולין.⁹⁶

עד לסוף שנת 1936 עלה מספרם של הניכי עליית הנוער ל-1,553. הללו נקלטו

91 שטנר ואווה שטרן אל וינפריד מוזס, 9.6.1935, ושטנר אל לנדואר, 26.6.1935, אצ"מ 125/82.A.

92 רחה פרייאר אל א. בריצ'ני-שימר, אוקטובר 1933, ולנדואר אל בריצ'ני-שימר, 7.11.1933, שם, A110 / 88.

93 המשרד הארצישראלי בצרפת אל הסוכנות, 17.5.1935, שם, 3323 / S6: רינים וחשבונות של אווה שטרן-מיכאליס על פעולות עליית הנוער בצרפת, 4.6.1935 ו-12.6.1935, וכן תזכיר בלא תאריך וחתימה על עליית הנוער מצרפת, שם, 82 / S75.

94 שטנר ואדלר-רודל אל הנרייטה סאלד, 1.8.1935, שם, 82 / S75.

95 בתחילת 1936 נעשה ניסיון להעלות קבוצה בת 40 בני נוער מפולין, שאמורים היו להיקלט במסויות פנימיותיים, אולם הניסיון נכשל בשל התגבלות שהוטלו על העלייה, ובכלל זה על עליית הנוער, לאחר פרוץ המאורעות, ובשל הצורך לזרז את העלאתן של הקבוצות שסיימו את הכשרתן המוקדמת בגרמניה, כל עוד ניתן הרבר. באפריל 1936 הגיעה לארץ ונקלטה בנהלל קבוצה בת 26 ילדי פליטים מגרמניה, שהגיעה מפריז. לנדואר אל קבוצת העבודה בברלין, 6.7.1936, שם, 142 / S75: ספר עליית הנוער, עמ' 209.

96 הנרייטה סאלד אל ה-J.J., 23.4.1937, ואל מוריס מיצ'מן, 23.6.1937, אצ"מ, 96 / A125: הנרייטה סאלד אל שטראוס-וייגרט, 2.8.1935, שם, 81 / S75. ברוח שונה במקצת ויותר אופטימית דיברה סאלד בעניין זה בקונגרס הציוני ה"ט כלוצרן ב-22.8.1935.

בשלושה מוסדות (אהבה, בן-שמן וכית צעירות מזרחי), בשתי קבוצות להכשרה מקצועית (נחמיה ורמב"ם בחיפה) וב-26 קיבוצים. שמונה הקבוצות הוותיקות ביותר השלימו את הכשרתן או עמדו לפני סיומה, וכתוצאה מכך נפתחו אפשרויות לקלוט קבוצות חדשות. בתחילת 1938 עלה מספר העולים באמצעות עליית הנוער ל-2,184, ולמעלה מאלף מהם כבר סיימו את הכשרתם. בסוף אותה שנה הגיע מספרם של העולים במסגרת עליית הנוער ל-3,087, שקרוב למחציתם סיימו את הכשרתם. בחמש שנותיה הראשונות הגיע מספר העולים הצעירים ל-4,635⁹⁷.

גידולה של עליית הנוער חייב גם גידול מקביל בהיקף המסגרות הקולטות בארץ, ובכללן המסגרות שקלטו את הנוער הדתי. בימיה הראשונים של עליית הנוער נקלט הנוער הדתי רק בקיבוץ רודגם. ב-1939 כבר פעל כבר הנוער הדתי שלייד כפר הסידים, ובו יותר מ-150 חניכים. עוד 125 מקומות קליטה לנוער דתי סודרו בבית הספר החקלאי מקוהה ישראל. מקומות קליטה נוספים לנעורות נפתחו במשקי הפועלות. מספר המושבים שקלטו הברות נוער דתי עלה משניים לתשעה. בכמה מהם פוזרו הנערים בין בתי האיכרים, ואילו באחרים קוימה שגרת חיים קיבוצית, והנערים התפזרו רק לצורכי עבודה. ערב המלחמה גם גדל מספר הקיבוצים שקלטו הברות נוער, וכמה מהם קלטו הברה שנייה עוד קודם שסיימה הראשונה את הכשרתה.

התרוששותה ההדרגתית של יהדות גרמניה הקשתה יותר ויותר את מימונה של עליית הנוער. ההנחה, שהחוקת הנוער, או לפחות מחציתה, תמומן מתשלומי ההורים בגרמניה, הלכה ואיבדה מתוקפה. באביב 1936 הודיעה ברלין כי אין ההורים יכולים עוד להתחייב לקיים את בניהם עד הגיעם לגיל 18, ואף אין לסמוך עוד על התחייבויותיהם. ניתן היה לצפות, כי מקור כספי זה של תשלומי ההורים בגרמניה ייסתם לחלוטין בתוך זמן קצר. לפיכך יזמה התאחדות עולי גרמניה, יחד עם חברת "ההעברה", מגבית בקרב עולי גרמניה בארץ, שנקראו לתרום מכספי חשבונות המרקים החסומים שלהם בגרמניה למימונה של עליית הנוער, וכספי תרומותיהם יועברו לארץ על ידי "ההעברה". מגבית ראשונה החלה בינואר 1936, ובעקבותיה התקיים מבצע נוסף בתחילת 1937. מגביות נוספות במתכונת דומה נערכו כאותן שנים בקרב יוצאי גרמניה בארצות אחרות, והכנסותיהן אפשרו את המשכתו ואף הרחבתו של המפעל.⁹⁸

אולם בכך לא תמו הקשיים שעמדו בפני עליית הנוער. הקשחת מדיניות העלייה הבריטית בעקבות מאורעות אביב 1936 החלה לתת את אותותיה גם בתחום הענקת

97 סיכום מספרי של עליית הנוער, 1.1.1937, שם, S6 / 3359; רשימות מעיבונה של הנרייטה סאלר, 1.4.1938, שם, A:125 / 84; רין וחשבון על פעולות המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה בארץ ישראל עד סוף 1938, 3.2.1939, שם, S7 / 918; תזכיר של המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה בארץ ישראל, 18.6.1939, שם, S7 / 705.

הרשיונות מסוג B. תחילה השתמשו הבריטים בנימוקים מינהליים. עוד ב-1935 ניסו לפרש פירוש מצמצם את הגדרת גילם של הנערים העולים, ורק לאחר משא ומתן מייגע נסוגו מתביעתם.⁹⁹ טענתם העיקרית בשנה שלאחר מכן הייתה, שהנערים העולים אינם סטודנטים במובן המקובל של המלה, אלא נקלטים בהכשרה חקלאית ומקצועית, ולכן יש לכלול אותם במסגרת מכסת הרשיונות של העלייה העוברת.¹⁰⁰ כנגד זאת טענה הסוכנות, שהכללתם בקטגוריה זו תהווה שינוי בחוקת העלייה.¹⁰¹ הטיפול בעניין עבר ללונדון, שם השתדלו וייצמן ולואיס נמייר לשכנע את משרד המושבות להעניק הקלות מיוחדות לעליית הנוער גם בתקופת ההקפאה הצפויה בעת ביקורה של ועדת פיל בארץ. אולם בתחילת 1937 הפסיקה ממשלת המנדט לחלוטין לתת מכסת רשיונות נפרדת למפעל עליית הנוער, ודרשה מכל עולה בקטגוריה של תלמידים התחייבות ללמוד במוסד מסוים; במקרה של עויבת המוסד היה העולה-התלמיד צפוי להעמדה לדין ולגירוש מן הארץ.¹⁰² שוב נדרשה התערבות מדינית כלונדון, וההנהלה הציונית התלוננה בפני שר המושבות על כי ממשלת ארץ ישראל מנכה את רשיונות העלייה עבור הצעירים העולים במסגרת עליית הנוער ממכסת העלייה העוברת.¹⁰³ בסופו של דבר בוטל ההסדר לפיו קיבלה הסוכנות מכסה מרוכזת של רשיונות לעליית הנוער, ובמקום זה נדרש כל מוסד או קיבוץ לפנות בנפרד למחלקת העלייה הממשלתית ולבקש רשיונות בשביל המועמדים להיקלט בו. לאחר שלוש שנות פעולתה הראשונות עמדה עליית הנוער בסוף שנת 1937 על סף מפנה בהתפתחותה. מצד אחד היה עליה להיענות למספר פניות רב יותר לנוכח העלייה הגוברת והנכונות הגדולה יותר של הורים לשלוח את ילדיהם לארץ; מצד אחר היה עליה להתמודד עם ההגבלות החמורות, הפוליטיות במהותן, שהטילו הבריטים על העלייה לארץ, ובכלל זה גם על עליית נוער.

בה בעת נכנסה קליטת הנוער העולה לשלב חדש. הקבוצות הראשונות סיימו את הכשרתן במשקים, והיה עליהן להחליט על המשך דרכן בארץ, כיחידים או כקולקטיב.¹⁰⁴ הקבוצה הראשונה, זו שנקלטה בתחילת 1934 בעין חרוד, בחרה ברובה לעלות להתיישבות חדשה. 40 מבין 65 החברים עברו בתום שתי שנות ההכשרה לשייח' אברק. תחילה חיו שם במחנה אוהלים ועסקו בעבודות ייעור של הקרן הקיימת;¹⁰⁵ בסוף 1937 הושלמו ההכנות לרכישת קרקעות קוסקוס-טבעון, שנועדו להתיישבותה של הקבוצה, ובשנה שלאחר מכן היא עלתה על הקרקע והקימה את

99 מילס אל סנטור, 22.5.1935, אצ"מ 46 / S75.

100 דין וחשבון של סנטור על פגישתו עם מילס, 6.5.1936, שם, 134 / S75.

101 לנדואר אל מ. רוונבליט, 25.6.1936, שם, 3357 / S6, ואל קבוצת העבודה בברלין, 6.7.1936, שם, 96 / A125.

102 דין וחשבון של מחלקת העלייה לקונגרס הצינוני הכ' בציריך, יולי 1937, שם, 920 / S6.

103 תזכיר ההנהלה הציונית כלונדון למיניסטר המושבות, 5.5.1937, שם, 96 / A125.

104 לנדואר אל סאלר, 30.8.1936, שם, שם.

105 *Juedische Rundschau*, 20.3.1936

קיבוץ אלונים.¹⁰⁶ קבוצות אחרות נקלטו בחלקן במשקים המכשירים, במידה שהללו נזקקו לתוספת חברים והיו בידם אמצעים לקליטתן. מסובכת יותר הייתה קליטתם של בוגרים שלמדו במוסדות או ביישובים שלא התרחבו. באפריל 1938 כבר עמד מספר הבוגרים על 1,045. כמחציתם התפזרו איש איש לדרוכו, ואילו המחצית השנייה נחלקה לתשע קבוצות שהמתינו לתורן להתיישבות במחנות עבודה ארעיים. דוגמת זה של קבוצת עין-חרוד, ולשתים-עשרה קבוצות שהמשיכו בשנת הכשרה שלישית.¹⁰⁷

הסדר זה של שנת הכשרה שלישית הונהג ביזמת תנועות הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי. לעתים קרובות הועברה הקבוצה בשנה זו למשק אחר, כדי לפנות מקום במשק הקולט לחברת נוער חדשה, כך שחבלי ההסתגלות וההתאקלמות חזרו על עצמם. המסגרת כוונה להכשיר את חברת הנוער הבוגרת לקראת התיישבותה העצמאית, שכן בדרך כלל העדיפו בוגרי עליית הנוער שנחרו בדרך ההתיישבות להקים קיבוצים משלהם ועל פי סגנונם, מאשר להשתלב במשקים הוותיקים.¹⁰⁸ הקשיים החינוכיים שנצבו בפני המפעל החמירו עם השנים ועם החרפת מצוקתם של היהודים בגרמניה ולאחר מכן בארצות הרייך השלישי כולו. תזכיר מסכם על חמש שנותיו של המפעל, שהוכן לקראת הקונגרס הציוני ה"א בו'נבה בקיץ 1939, מציין כמה מן הקשיים הללו:

הם נתקלים בארץ חדשה, בנוף זר, בלשון שאינה שגורה בפייהם, במשטר של חיים קיבוציים שלא הסכימו להם, ובתורה כי רק באמצעות העבודה הגופנית – שלא הורגלו אליה – יקנו להם זכות אזרחית בקרב היישוב. אף העובדה, כי חברות הנוער אינן הומוגניות מבחינת הישגיהם השכליים ונסיון חייהם של החברים, אין בה כדי להקל על הקשיים הטכניים והפסיכולוגיים בהם זרוע השטח החינוכי של המפעל. הצעירים גמרו, בחלקם הגדול, את בית-הספר העממי. יש מהם שנהנו מהשכלה תיכונית חלקית. אחרים התחילו צועדים את הצעדים הראשונים על דרך החינוך המקצועי: לא מעטים בילו את שתי השנים שאחרי סיום בית-הספר העממי בלא כל עבודה ותכלית מסוימות, בחוסר משמעת כלשהיא, או בהיותם כפוחים למשמעתה של אכזריות הריפה, סאריסטית וחסרת מצפון. אלה הן תופעות נפשיות בלתי רגילות הנערמות על שכמי הקיבוצים והמושבים. [...] והם נתקלים בהן כתוספת חמורה על הבעיות הכרוכות כרגיל בגיל ההתבגרות. יתר על כן, חברי הקיבוצים הם צעירים ברובם ובניהם לא הגיעו עדיין לגיל של בית-הספר התיכוני; הם קיבלו אפוא על

106 לסימו של המשא ומתן על רכישת קרקעות קוסקוס, ראה מכתבו של מ. רובינשטיין אל הנהלת "קהיליית ציון אמריקאית", 10.12.1937, ומכתבו של קורט רופין אל לנדואר, 13.12.1937, אצ"מ S7 / 535.

107 רשימה מעיונונה של הנרייטה סאלד, 1.4.1938, שם, 84 / A.125.

108 בצלאל עמיקם, נירים ראשונים, ירושלים תש"מ, עמ' 196-197.

עצמם תפקיד החורג מחוג ניסיונם כאבות. [...] כל המעוניינים במפעל יודעים היטב, כי תפקיד בלתי שכיח בגרלותו משתרע לפני כל השואף להפוך את ניסיון עליית-הנוער לשיטה יציבה, המגדלת חלוצים גבריים.

תפיסת החינוך בהתיישבות העובדת התמקדה בעיקר בחינוך לחיי חברה ולחיי עבודה, על חשבון הלימודים הפורמליים. במוסדות, לעומת זאת, הושם דגש על ההכשרה המקצועית בחקלאות או כמקצועות טכניים ובמלאכות, כהכנה לחיים פרודוקטיביים בארץ.¹⁰⁹

עד 1937 הייתה עליית הנוער בראש ובראשונה בגדר ניסיון חינוכי מקורי ומעניין, אולם בשנים הבאות הפכה למקור תקווה אחרון להצלת נוער יהודי מארצות הרייך. עקב התגבלות שהטילו הבריטים על סוגי העלייה האחרים בשנים שלאחר מכן, גם עלה משקלה המדיני וגדל חלקה היחסי בכלל העלייה הלגלית לארץ. מ-10 אחוז ב-1937 גדל חלקה היחסי בעלייה ל-26 אחוז ב-1939; כשנת 1940 היוו בעלי הון ונוער עולה כשלושה רבעים מכלל העלייה הלגלית שהגיעה לארץ (כ-4,500 עולים בסך הכול), ובמחצית הראשונה של 1941, קודם שפסקה העלייה כליל, הם היוו כ-70 אחוז ממנה.¹¹⁰

בתחילת 1938 התברר כי לא נוצלו במלואם הרשיונות שניתנו למשרד הארצישראלי בגרמניה, ובמיוחד הרשיונות שנועדו לבעלי הון ולעליית הנוער.¹¹¹ אחד הגורמים העיקריים לכך היה נעוץ בקשיים שהערימו הגרמנים באותה תקופה על ייצוא סחורות מסוימות מגרמניה במסגרת הסדרי ההעברה. לפיכך צומצמה יכולת העברת כספים של העולים בעלי ההון, כספי שכר הלימוד של תלמידים יחידים וכספי התרומות שנאספו למען מוסדות עליית הנוער. סיבה שנייה הייתה נעוצה במצב הביטחון בארץ ישראל עם התלקחותו המחודשת של המרד הערבי.

ואולם המצב השתנה בתכלית בעקבות ה"אנשלוס" במרס 1938, משבר מינכן בקיץ של אותה שנה, אירועי ליל הברזל בנובמבר, ולבסוף כיבושה של צ'כיה במרס 1939. מיד לאחר סיפוחה של אוסטריה לגרמניה, התחדש לחץ המהגרים. הסוכנות הציגה בפני הממשלה שורת תביעות להקלות בעלייה. הנציב העליון גרס, שאין מקום להגדיל את מכסת העולים מגרמניה בקטגוריה של קרובי משפחה, אך מוכן היה להגדיל את מכסת רשיונות העלייה מאוסטריה במסגרת העלייה העובדת ולהקצות לשם כך רשיונות מתוך הרזרבה ששמרה הממשלה בידה. את ההקלות העיקריות נטו השלטונות להעניק לנוער ולסטודנטים.¹¹²

109 תזכיר המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה בארץ ישראל, 18.6.1939, אצ"מ 705 / 57.

110 ביולטין מס' 8-9 של המחלקה לסטטיסטיקה במוכנות, יולי 1941, שם, 1194 / 56.

111 תזכיר של סנטור על שיחתו עם ראשי מחלקת העלייה הממשלתית, ארווין סמואל ומינדל, 1.1.1938, שם, 578 / 57.

112 הנציב העליון אל מיניסטר המושבות, 6.4.1938, Public Record Office. C.O.733/365/3.

אירועי 1938 גם הגבירו בתוך הסוכנות עצמה את הלחצים להרחיב את מסגרת פעילותה של עליית הנוער, הן לארצות אחרות והן בהגדלת מספר העולים במסגרתה, שכן תקנות העלייה שהלכו והחמירו עדיין לא פגעו במפעל עליית הנוער.

דובקין, שאמנם היה מודע לכך שאין להפוך את עליית הנוער להמונית מחשש לתגובת הממשלה הבריטית, המליץ באפריל 1938 בפני הנהלת הסוכנות להגדיל את היקף עליית הנוער בתקופת אפריל-ספטמבר 1938 ל-2,000 נערים ונערות, בנוסף ל-800 סטודנטים שייקלטו בטכניון ובאוניברסיטה העברית. 2,000 אלה כללו 1,000 בני נוער מגרמניה, 400 מאוסטריה, 400 מפולין ו-200 מרומניה ומצ'קוסלובקיה.¹¹³ המשקים מצדם העריכו שיוכלו לקלוט אפילו 3,000 בני נוער (בתנאים המפורטים להלן), אלא שבגרמניה הטילו ספק אם ניתן לגייס את התקציב הדרוש לכך.¹¹⁴

הצעות אלה להרחיב את המפעל נתקלו בהתנגדותם של העומדים בראשו, סאלד ולנדואר, שחששו שמא תסכן ההרחבה את הקיים, במיוחד לאור רמזים שהגיעו ממחלקת העלייה הממשלתית, כי גורלו של המפעל כולו יוטל בספק, אם ינסו להרחיבו מבחינה גיאוגרפית. משה שרתוק, אז ראש המחלקה המדינית של הסוכנות, העריך כי "הממשלה לא תרחיב את אפשרויות העלייה מסוג זה על ידי נתינת הקלות שלא היו נהוגות קודם, אבל גם לא תעשה הגבלות נוספות."¹¹⁵

בנוסף לבעיית הרשימות היה היקף העלייה מותנה באפשרויות הקליטה במשקים ובפנימיות. בריונים על הרחבת המפעל הועלו הצעות לשנות את היחס שבין העבודה ללימודים לטובת הראשונה ובכך להקטין את עלות החוקתם של הנערים במשקים. רעיון אחר היה להעלות את רצפת הגיל לנוער העולה ולקצר את תקופת ההכשרה, כך שבני הנוער יוכלו להיכנס מוקדם יותר למעגל העבודה וההגנה.

הנרייטה סאלד, שכאמור התנגדה להרחבה לא מבוקרת של היקף העלייה, גם שללה מכל וכול הצעות אלה:¹¹⁶ גם דובקין הסתייג מההצעה להעלות את רצפת הגיל, בנימוק שלא נבון מבחינה מדינית להיכנס למשא ומתן עם הממשלה בנוגע לשינויים מהותיים במפעל.

במאי 1938 שב לנדואר, שהתנגד אף הוא להרחבה, מביקור חטוף בווינה, וריווח כי ככל הנראה ניתן להעלות משם 200-300 בני נוער עד לשלהי הקיץ ולסיומה של תקופת המכסה.¹¹⁷ הוחלט אפוא לנסות ולהעלות מאוסטריה את המספר המירבי

113 זיכרון דברים מהתייעצות נציגי מחלקת העלייה של הסוכנות עם נציגי תנועות ההתיישבות בעניין עליית הנוער, 6.4.1938, ואליהו רובקין אל הנהלת הסוכנות, 7.4.1938, אצ"מ 56/3339.

114 ארנסט מרקוס אל הנהלת "ההעברה", 8.4.1938, שם, 686 / 57.

115 משה שרתוק (שרת) בישיבת הנהלת הסוכנות, 3.4.1938, לפי משה שרת, יומן מדיני, כרך ג', תל אביב 1972 (להלן: יומן שרת), עמ' 97.

116 סאלד אל לנדואר (בלנדורף), 23.4.1938, אצ"מ 96 / A125.

117 סיכום התייעצות פנימית של מחלקת העלייה של הסוכנות, 22.5.1938, שם, 585 / 57.

של בני נוער, תוך העדפת חניכי תנועות הנוער הציוניות וחברי “החלוץ”¹¹⁸. במהלך הדיונים על הרחבתה של עליית הנוער התברר, כי התכניות בדבר הגרלת מספר הנערים-העולים בתקופת אפריל-ספטמבר 1938 לא יתממשו, ובמקום 2,000 יגיעו בתקופה זו לארץ 700 נערות ונערים בלבד. רובקין חזר וגרס, כי הדרך היחידה להגדיל את מספר העולים טמונה בהרחבת המסגרת לארצות נוספות, ובמיוחד לפולין ולרומניה. השלטונות הסכימו להרחבה זו, אולם רק במה שנוגע לקליטתם של נערים במוסדות, אך לא במשקים. הם גם התנגדו להרחבתה של עליית הנוער לנערים יחידים בגיל בית ספר יסודי.¹¹⁹ מספר הפניות האלה גדל במידה ניכרת בעקבות סיפוחה של אוסטריה, ולאחר משבר מינכן נוספו אליהן גם פניות מצ'כוסלובקיה.¹²⁰ יכולת הקליטה במוסדות הפנימייתיים הייתה מצומצמת יותר, והרחבתם תבעה אמצעים כספיים ניכרים, שלא היו בנמצא. בנוסף לכך היה גם צורך להקים מסגרות ארגוניות מתאימות, רוגמת קבוצת העבודה בגרמניה, בארצות שתצטרפנה למפעל. האיגוד לסיוע לנוער היהודי בפולין קיבל על עצמו לטפל גם בענייניה של העלייה מאוסטריה, ואילו בפולין הוקמה עוד בקיץ 1937 אגודה למען עליית הנוער מארץ זו. ברומניה ניהלה הנהלת עליית הנוער משא ומתן עם הרב גמירובר על הקמת אגודה מקומית, ובינתיים הסכימה ההסתדרות הציונית בבוקרשט לממן 50 אחוז מהוצאות עלייתם והחזקתם של הנערים שיעלו משם.¹²¹ תכניתה של עליית הנוער לתקופת המכסה אפריל-ספטמבר 1938 כללה אפוא בסופו של דבר קליטת 525 נערות ונערים מגרמניה ומאוסטריה כקיבוצים ובפנימיות, עם תוספת אפשרית של 300 בני נוער בכמה קיבוצים נוספים, כבית הספר טיץ ביגור ובפולגת בית ד' בראש פינה; 70 בני נוער מפולין אמורים היו להיקלט בכך-שמן ובכפר הנוער הדתי; ול-50 נערים מרומניה עדיין לא נמצא מוסד קולט. בשלב זה נתברר כי אין אפשרות לקלוט במסגרת מכסת התקופה הזאת נוער מצ'כוסלובקיה.¹²²

- 118 רובקין אל המשרד הארצישראלי בווינה, סוף מאי 1938, שם, 6/1695. בתקופה זו גברו הלחצים הפוליטיים הפנימיים בתחום חלוקת הרשימות והקיפו גם את עליית הנוער, הן בחלוקתם בתוך לארץ לפי מפתחות תנועתיים, והן בחלוקת מקומות הקליטה בארץ בין התנועות ההתיישבותיות. בווינה, למשל, חולקו רוב הרשימות על פי מפתח מוסכם לתנועות הנוער, והן שקבעו מי מחבריהן יעלה. ר'ן וחשבון של משרד עליית הנוער בווינה, 6.3.1939, שם, 6/3367.
- 119 הע"ג אל הוועד הלאומי, 27.7.1938, שם, 4728/1.
- 120 הקונסול הצ'כי אל הוועד הלאומי, 23.9.1938, שם, 8233/1; מחלקת העלייה של הסוכנות אל המשרד הארצישראלי בפראג, 15.9.1938, שם, 6/3439.
- 121 עמנו אדלר אל רובקין, 26.6.1938, שם, 6/3360; ראה גם מכתבה של הנרייטה סאלד אל ד"ר יצחק שוורצברד, 3.8.1938, שם, 6/3368. למעשה הוחל בעליית נוער מרומניה רק במחצית השנייה של שנת 1939, ומספר הנערים שהגיעו כאמצעותה לארץ עד פרוץ המלחמה לא עלה על שלושים.
- 122 בהיותו בפראג במאי 1938 הבטיח לנרואר לראשי הציונים המקומיים להשתדל למען הכללתה של צ'כוסלובקיה במפעל כשנה שלאחר מכן, תוך הסתייגות שהדבר מותנה במצב הרשימות. לנרואר אל ההסתדרות הציונית בפראג, 17.5.1938, שם, 575/632.

ביולי 1938 התקיים דיון נוסף על עתידה של עליית הנוער ומקומה במדיניות העלייה הכללית של הסוכנות. בישיבה חזרו והשמיעו סאלר ולנדראר את חששותיהם מכבר, וכן נשמעו חילופי דברים חריפים על ייעודה של עליית הנוער ותפקיד המנגנון המנהל אותה. בסיומה סיכם רוד בן-גוריון, למרות הסתייגויותיהם של ראשי המפעל, כי "דעת כל המסוכים היא, שיש לשאוף להרחבת עליית הנוער בשני הכיוונים – גם הרחבה כמותית וגם הרחבה טריטוריאלית.¹²³ ואולם לשרתוק וללנדראר, שנפגשו עם ראש מחלקת העלייה, מילס, הבהיר האחרון שאל לה לסוכנות לקוות להרחבת מסגרת עליית הנוער, שכן על הממשלה לבחור בין החזרתה לממדיה הקודמים לבין הפרדתה מן הקטגוריה של עליית תלמידים וסטודנטים וצירופה לעליית העובדים.¹²⁴

עם זאת, בעקבות לחצים שהפעילו ארגוני הנשים היהודיות בבריטניה על שר המושבות מקדונלד, נשמר למפעל עליית הנוער, עד לאחר תחילת מלחמת העולם, מעמד מיוחד בתחום הענקת רשיונות עלייה. בשנה שלפני המלחמה הייתה עליית הנוער משוחררת למעשה מן האילוצים הפוליטיים שחנקו את שאר סוגי העלייה. ערב קביעת המכסה החדשה ריווח שרתוק, ב-6 בספטמבר 1938, כי "הממשלה שחררה את סוג הקרובים והתלמידים מההגבלה המספרית. הודות לביטול ההגבלה יש גידול בעליית הנוער כמעט כפליים."¹²⁵ הבריטים אכן הקציבו לעליית הנוער כאלפיים רשיונות, ותבעו מן הסוכנות למלא את המכסה לפני שתבוא בתיביעה לרשיונות נוספים מסוג זה.¹²⁶

לאחר ליל הכדולה קיבלה על עצמה הסוכנות את האחריות המלאה על עליית הנוער, ובכלל זה גם את האחריות הכספית. כברלין חדלה קבוצת העבודה לתפקד, וכיוון שהסוכנות הייתה ערבה לרשיונות העלייה של הנערים כלפי הממשלה, עברה האחריות הכספית על המפעל ליריה. עם זה נשמר במידה רבה מעמדו המיוחד והאוטונומי של המפעל, בשל מקורות המימון המיוחדים והנפרדים שלו.¹²⁷ קבוצת העבודה העתיקה את מרכז פעילותה ללונדון, ומשם המשיכה לטפל בענייני התעמולה והמגביות. בחירת המועמדים והכנתם נעשתה כמקודם כברלין, כשיתוף עם משרדי עליית הנוער שנפתחו בווינה, כפראג וכברטיסלבה. הלשכה לעליית הנוער בסוכנות בירושלים ריכזה את כל הקרנות, פיקחה על ההחלטות שנתקבלו

123 פרוטוקול ישיבה בענייני עליית הנוער, 18.7.1938, שם, S6 / 3339.

124 יומן שרת, רישום מ-17.7.1938, עמ' 185 ואילך.

125 שם, עמ' 262.

126 שם, עמ' 333-334 (רברי שרתוק בוועדה הפוליטית של מפא"י, 26.10.1938); אוה

מיכאליס-שטרן אל לנדראר וסאלר, 27.10.1938, אצ"מ S75 / 741; רשימה על שיחת משה-חיים

שפירא ובכר, אנשי מחלקת העלייה של הסוכנות, עם ארווין סמואל, 13.2.1939, שם, S7 / 788.

סמואל ביקש מאנשי הסוכנות לשמור בסודיות את מספר הרשיונות שניתנו לה במסגרת עליית

הנוער.

127 לנדראר אל רופין, 12.1.1939, ואליעזר קפלן אל לנדראר, 2.3.1939, אצ"מ, S53 / 87.

בשלוחות השונות בגולה, וניהלה את כל מערכת הקליטה והחינוך.¹²⁸ תנאי הביטחון בארץ בשנות המרד הערבי הניעו את הנהלת עליית הנוער לצמצם את חופש התנועה של חניכיה, ואף להמעיט ביציאות מן הקיבוצים ומהמוסדות לצורכי לימודים.¹²⁹ מצד אחד יכלה ההנהלה להצביע על כך שבמשך כל התקופה כמעט שלא נפגע איש מן החניכים הנתונים לפיקוחה ולאחריותה; מצד אחר יצרו ההגבלות תחושה של מחנק, עקב שלילת האפשרות לבקר קרובים והורים, שמספרם בארץ גדל עם גידול העלייה ממרכז אירופה. ערב המלחמה גברה התסיסה, בעיקר בשל הידיעות על המצוקה הגוברת של בני משפחות החניכים שנותרו באירופה, והרצון לנסות ולפעול אישית למען עלייתם של ההורים, פעולה שלא ניתן היה לעשותה מן הקיבוץ או המוסד:

כתוצאה מן ההסגר החמור הזה השתרר מצב של מתיחות, [...] המתבטא, באורח טבעי, באי מנוחה וברצון העז לצאת את הסביבה הכפרית על מנת להשתכר בעיר ולעזור להורים הסובלים שבחוף-לארץ, ובמקרים מעטים גם הפרעות נפשיות. [...] אף על פי כן מראות החקירות שבידינו – עד כמה שאפשר למדוד רגשות באמת-מידה סטטיסטית – כי אין מקום לכהלה. המקרים המסוככים והפרובלמטיים אינם מגיעים אפילו עד כדי שני אחוזים מן המספר הכללי של בני עליית הנוער.¹³⁰

בשבועות הראשונים של המלחמה עשתה הסוכנות מאמץ ניכר לחלק מגרמניה אותם אנשים, שכבר קיבלו את רשיונות העלייה שלהם אך לא הספיקו לצאת לדרך, ובכללם כמה קבוצות של עליית הנוער. מאמץ זה הוכתר בסופו של דבר בהצלחה, ועד נובמבר 1939 עזבו את גרמניה כל בעלי הרשיונות. עם זאת לא הצליחה הסוכנות לשכנע את הבריטים להפשיר את רשיונות העלייה שכבר הוקצבו לגרמניה אך עדיין לא חולקו לאנשים שם, ועם ניתוק היחסים נחסמו בקונסוליות האמריקניות. הבריטים היו מוכנים לחלק מספר זהה של רשיונות מחוץ לגרמניה, אלא ששם לא היו קבוצות נוער מוכנות ומאורגנות לעלייה. כשל החשש לאבדן הרשיונות, אם לא ינוצלו עד תום תקופת המכסה, עלתה בסוכנות הצעה לנסות ולהמירם ברשיונות לקרובי משפחה. ואולם הנרייטה סאלד התנגדה לכך בתוקף. היא טענה, כי המפעל שהיא עומדת בראשו נושא בהתחייבויות הן כלפי התורמים והן כלפי המשקים והמוסדות שתכננו לקלוט את חברות הנוער שתגיענה; ביטול הרשיונות יגרום קשיים רבים למשקים הקולטים ולמפעל כולו, וממילא אין לשכת עליית הנוער בסוכנות

128 תזכיר המשדר המרכזי ליישוב יהודי גרמניה בארץ ישראל, 18.6.1939, שם, 705 / 57.

129 חוזר של הנרייטה סאלד אל מדריכי חברות הנוער, 23.4.1936, ספר עליית הנוער, עמ' 471.

130 התזכיר הנ"ל בהערה 128 וכן ראה ארנסט סימון, "נוער עברי במעבר" – מחקר, שחלקו המתבסס על עלוני חברות הנוער השונות פורסם בספר עליית הנוער, עמ' 351 ואילך.

מוסמכת לוותר על הרשיונות, אלא רק המשקים והמוסדות, הפונים ישירות לממשלה כדי לקבלם.¹³¹

גם בגרמניה עצמה נעשה בתחילת המלחמה מאמץ מוגבר לחלץ מן הרייך מספר גדול ככל האפשר של ילדים המאורגנים במסגרת עליית הנוער, ולא רק לארץ ישראל. בנובמבר 1939 נשלחה קבוצה גדולה של נערים, לראשונה במסגרת טרנספורט של עולים לא-לגליים, דרך אוסטריה והבלקן. חברי הקבוצה נתקעו בדרכם בקלאדובו שביוגוסלביה. המאמצים לחלצם משם עלו בתוהו. רובם נפלו בידי הגרמנים עם כיבוש יוגוסלביה באפריל 1941, ונרצחו על ידם באוקטובר של אותה שנה. קבוצות אחרות, קטנות יותר, חולצו לארצות נייטרליות הגובלות בגרמניה, כמו דנמרק, ומשם נמשכו המאמצים להעלותן לארץ.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה החלה תקופה חדשה בתולדות עליית הנוער, בה השתנה כליל אופיו של המפעל בלחץ הנסיבות החדשות. כטל ייחודה של יהדות הרייך השלישי כיהדות מצוקה, ולפיכך נסתיים הפרק שבו נמצאה בעדיפות ראשונה להצלה. עוד ועוד קיבוצים יהודיים נפלו תחת עולם של הנאצים, ועקב כך השתנה גם אופיה של עליית הנוער. המלחמה סתמה את הגולל על האפשרויות להעלות נוער יהודי מגרמניה, בשל האיסור שהטילו הכריטים על עלייה מארצות האויב. בה בעת החריף הצורך בהעלאתם הרחופה של בני נוער מארצות אחרות, שנכבשו או עמדו להיות כבושות על ידי הגרמנים.

מפעל עליית הנוער, שהוקם והתפתח במסגרת תגובת היישוב למשבר יהדות גרמניה, ובעקבותיה גם יהדות אוסטריה וצ'כיה, נשא בראשיתו אופי אליטיסטי ואבנגרדי מובהק. הוא קלט במסגרת סלקטיבית מאוד ילדי מעמד בינוני וניסה לחנכם לחיי הגשמה חלוצית. "עליית הנוער היא מפעל לאומי ולא מפעל פילנתרופי", כתב ר"ר פריץ גואק, ראש מחלקת הבריאות של הוועד הלאומי, שהיה ממונה על המיון הרפואי של הנוער המועמד לעלייה, והוסיף: "הנחה זו קבעה את יסודות הבחירה של המועמדים. עלינו היה להעלות נוער בריא וחזק, אשר תפקידו בעתיד הוא לעבוד את האדמה ולהיות מסוגל להתגבר על תנאי-חיים קשים. הנחה זו דרשה מאתנו בחירה גופנית ורוחנית קפדנית, והכריחחנו להוציא ממסגרת עליית-הנוער את כל הנערים והנערות המפגרים בבריאותם ובכושרם לעבודה."¹³² ההצלחה החינוכית נמדדה במספר הבוגרים המגשימים בהתיישבות העובדת לצורותיה השונות. גישה זו תאמה את התפיסות שהיו מקובלות בשנות השלושים הראשונות. היא החלה להשתנות בהדרגה, ככל שהחמיר המצב בגרמניה והמפעל נעשה הטרונגי יותר באופיו וברקע חברתי של חניכיו. בשנות מלחמת העולם נעשתה עליית הנוער מפעל הצלה לכל הילדים היהודים, שנצלו בדרך זו או אחרת ממוראות השואה, בלי שים לב לארץ מוצאם, ואף של נוער חלוצי מארצות המזרח

131 סאלד אל קפלן, 15.11.1939, אצ"מ 3340 / S6.

132 150 עליית הנוער, עמ' 327.

התיכון. המסגרת חדלה להיות סלקטיבית, והרקע החברתי והחינוכי של תניכיה היה מגוון ביותר. המשימה העיקרית הייתה קליטה וחינוך, שנעשה עד מהרה לשיקום, ואילו ההכשרה להגשמה חלוצית-אישית איבדה בתנאים הללו את בכורתה כסולם העדיפויות החינוכיות. ראשיתה של התפנית בקליטת ילדי הפליטים מפולין שהגיעו לרומניה בסוף 1939; המשכה בקליטת ילדי טהרן, בקליטת ילדים מהונגריה ומרומניה שעלו במחצית השנייה של המלחמה, של ניצולי טרנסגיסטריה ושל הנוער היהודי מתורכיה; ועד לקליטת ילדי שארית הפלטה לאחר המלחמה.

